

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยและพัฒนานี้เป็นการวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาการใช้พุทธวิธีสอนวิชาพระพุทธศาสนาของพระภิกษุสามเณรวัดพระพุทธบาทราชวรมหวิหาร อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรีที่สอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาโดยอาศัยกรอบเนื้อหาและตามแนวความคิด คือไปนี้

๑. บริบทการจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา
๒. พุทธวิธีการสอน
๓. แนวคิดและทฤษฎีการสร้างการเรียนรู้
๔. แนวคิดการมีส่วนร่วมในการพัฒนา
๕. แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเพื่อการพัฒนา

บริบทการจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา

การจะพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์แบบได้นั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องมีการศึกษาดังนั้น พระสงฆ์ถือว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาสังคม เพราะวิถีชีวิตของพระสงฆ์มีความเกี่ยวข้องกับคฤหัสถ์ในเรื่องปัจจัย ๔ สภาวะและเหตุการณ์ที่ต้องอาศัยพระสงฆ์เป็นผู้ช่วยในการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้นโดยอาศัยหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา และสภาพของธรรมคือ คุณธรรม เมตตาธรรม กรุณาธรรมของพระสงฆ์ที่ต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นทุกข์ซึ่งการจะช่วยให้พ้นจากทุกข์ได้ก็ต้องอาศัยการให้ความรู้ความเข้าใจ หรือเรียกว่าการให้การศึกษา

นอกจากนี้แล้ว พระสงฆ์ยังเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการช่วยสังคมในงานด้านอื่นๆ อีกด้วย ซึ่งได้แก่ ๑. บทบาทด้านการช่วยรักษาพยาบาลแก่ชาวบ้านผู้เจ็บป่วยทุกระดับ ๒. บทบาทด้านการช่วยรักษาสภาพจิตใจไม่ให้เกิดความวุ่นวาย ๓. บทบาทด้านการให้มีกำลังผู้ป่วยทางจิตให้ต่อสู้กับอุปสรรคที่เกิดขึ้นได้ ๔. บทบาทด้านผู้นำชุมชนด้านการเสนอความคิดริเริ่ม และระดมความร่วมมือของชาวบ้านในการพัฒนาต่างๆ เช่น พระเป็นผู้นำชุมชนในการพัฒนาชุมชน วัดเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน เป็นที่ทำบุญบำเพ็ญกุศลตามประเพณีของชาวบ้าน และ ๕. บทบาทด้านอื่นๆ เช่น บทบาทด้านการป้องกันและแก้ไขปัญหายาเสพติด ตัวอย่างวัดถ้ำกระบอก จังหวัดสระบุรี เป็นต้น (พระมหาสุภวัฒน์ หนูพริก, ๒๕๓๘, หน้า ๔๑-๔๒) พระสงฆ์เป็นผู้มีส่วนร่วมในรูปแบบของการจัดกิจกรรมเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่สังคม และส่งเสริมกิจกรรมในการทำความดี ตลอดทั้งช่วยแก้ปัญหาชีวิตแก่ผู้ตกทุกข์ได้ยากอีกด้วย (พระมหาวิระชัย ศรีหาพล, ๒๕๔๖, หน้า ๖๖) จะเห็นได้ว่า พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในหลายๆ ด้าน แต่ละด้านล้วนเป็นสิ่งที่ประโยชน์ต่อสังคม

เพราะพระสงฆ์หมู่มากได้ยึดตามหลักพุทธคำรัสที่ตรัสว่า “จรวท ภิกขเว พุทฺชนหิตาย พุทฺชนสุขาย”
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวไปเพื่อประโยชน์สุข เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเป็นอันมากเถิด

แต่บทบาทที่สำคัญสุดของพระสงฆ์คือ การเผยแผ่คำสอนหรือการให้การศึกษา และ
วัดยังให้สถานที่เป็นโรงเรียนและอาคารเรียน พระทำหน้าที่เป็นผู้สอนและให้การอบรมเยาวชน
ให้รู้หนังสือ ให้เป็นผู้มีศีลธรรมและความรับผิดชอบต่อสังคม ทั้งให้อนุเคราะห์การจัดตั้งโรงเรียน
สอนเด็กก่อนวัยเรียน ชักชวนชาวบ้านให้การสนับสนุนด้านทุนการศึกษาและอุปการะการเรียน
ซึ่งถือว่า เป็นบทบาทที่มีความสำคัญทางการศึกษา นอกจากนี้แล้ว บทบาทพระสงฆ์ที่เข้าไป
มีส่วนร่วมในการสอนหนังสือตามโรงเรียนต่างๆ ถือว่าเป็นบทบาทที่สำคัญในยุคปัจจุบัน เป็น
การเผยแผ่ธรรมะในเชิงรุก จากแต่ก่อนสอนเฉพาะบุคคลผู้เข้าวัดเท่านั้น หันมาเป็นการพัฒนา
บทบาทของพระสงฆ์ในยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งตรงกับระพีพร ชูชื่น (๒๕๓๙, หน้า ๙๙) ได้ทำการศึกษา
บทบาทพระสงฆ์ในการส่งเสริมจริยธรรมของนักเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา สังกัด
กรุงเทพมหานคร พบว่า พระสงฆ์มีส่วนร่วมในการอบรมสั่งสอนและสนับสนุนกิจกรรมทาง
จริยธรรมภายในสถานศึกษา ดังนั้น พระสงฆ์จึงมีบทบาทที่สำคัญต่อการทำหน้าที่ในการสอนวิชา
พระพุทธศาสนา เพื่อพัฒนาสังคมตามแนวทางที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (๒๕๓๘, หน้า ๑๔)
ได้เสนอไว้ว่า นิสัยเดิมของสังคมคนไทย มักชอบมองแคบ คิดใกล้ ใฝ่ต่ำ ต้องช่วยกันพัฒนาให้
มองกว้าง คิดไกล ใฝ่สูง ด้วยอุดมธรรมนำจิตสำนึกใช้สื่อทุกชนิดช่วยส่งเสริมสังฆธรรม จริยธรรม
และวัฒนธรรม เสริมสร้างวัฒนธรรมใฝ่รู้ และเสริมสร้างจริยธรรมเพื่อส่วนรวม

๑. การจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา

บทบาทของพระสงฆ์ที่มีความสำคัญต่อการจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนาใน
โรงเรียนนั้น ซึ่งจะมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑.๑ ประวัติความเป็นมาวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน

การสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนนั้น มีปรากฏชัดเจน ในช่วงมีการ
เปลี่ยนแปลงที่ต้องการให้ประเทศไทยเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาของโลก และนำไปสู่การ
ปรับปรุงหลักสูตรใหม่ เด็กไทยพัฒนา หัวใจปฏิรูปการศึกษา โดยนิมนต์พระสงฆ์ไปสอนหนังสือ
ในโรงเรียน ซึ่งคณะรัฐมนตรีเห็นชอบให้ใช้สาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาในโรงเรียน จน
พัฒนาไปสู่โครงการพระสอนศีลธรรมในโรงเรียน โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดพระสงฆ์ที่มีความรู้
ความสามารถทั้งในด้านปริยัติและปฏิบัติเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดการเรียนรู้ให้นักเรียนระดับ
ประถมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา และระดับอาชีวศึกษา เพื่อให้ นักเรียน นักศึกษา มีความรู้ความ
เข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธศาสนา และเพื่อปลูกฝังให้มีรู้คู่คุณธรรม สามารถนำความรู้และ
คุณธรรมไปบูรณาการ พัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างเหมาะสมและมีความสุข

ดังนั้น จึงได้มีการจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนาในหลักสูตรกลุ่มสาระ
การเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๔๔

เป็นต้นมา และได้มีการขยายโครงการดังกล่าวให้ครอบคลุมมากขึ้น ตลอดจนส่งเสริมศักยภาพของพระสอนศีลธรรมให้สามารถสอนคนให้เป็นคนดีได้มากขึ้นด้วย

๑.๒ การจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา

การจัดการศึกษาได้ยึดตามแนวคิดจากสาระการเรียนรู้ในแต่ละช่วงชั้น (กรมวิชาการ, ๒๕๔๕, หน้า ๕๒-๕๓) ดังนี้

ช่วงชั้นที่ ๑ (ป.๑-ป.๓) จุดมุ่งหมายให้เห็นความสำคัญของพระพุทธศาสนาที่เป็นศาสนาประจำชาติ เป็นเอกลักษณ์ของชาติ และเป็นรากฐานสำคัญของวัฒนธรรมไทยและเกิดศรัทธาในพระรัตนตรัย ด้วยการเรียนรู้ประวัติของพระพุทธเจ้าคอนประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพานอย่างคร่าวๆ ในเบื้องต้น แล้วเน้นเหตุการณคอนเยาว์ถึงออกบวช เพื่อให้เกิดศรัทธาและอุศสาหะที่จะเรียนรู้หลักธรรมเบื้องต้น คือ โอวาท ๓ ได้แก่ ละเว้นจากชั่ว ทำความดี และทำจิตใจให้บริสุทธิ์ แล้วนำมาปฏิบัติเพื่อเป็นศาสนิกชนที่ดี ช่วยเกื้อกูลกันตามฐานะ เพื่อประโยชน์ในการอยู่ร่วมกันทั้งที่บ้าน โรงเรียน และชุมชน

ช่วงชั้นที่ ๒ (ป.๔-ป.๖) จุดมุ่งหมายให้เห็นความสำคัญขอพระพุทธศาสนาที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของพุทธศาสนิกชน เป็นมรดกทางวัฒนธรรมล้ำค่า และในฐานะเป็นศาสนาประจำชาติ และเกิดศรัทธาในพระรัตนตรัย ด้วยการเรียนรู้พุทธประวัติ เน้นเหตุการณ์ตั้งแต่ตรัสรู้ ประกาศพระศาสนาเสด็จกลับไปโปรดพระพุทธบิดาและพระประยูรญาติ ทรงบำเพ็ญพุทธกิจต่างๆ เพื่อประโยชน์สุขแก่ชาวโลก มีความรู้และศรัทธาต่อพระรัตนตรัยและพระจริยวัตรของพระพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญต่อมวลมนุษยชาติ รวมทั้งเข้าใจในหลักธรรมที่สำคัญในพระพุทธศาสนา คือ ไตรสิกขาอันได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา ตระหนักในการละเว้นจากความชั่ว ทำความดี และทำจิตใจให้บริสุทธิ์

ช่วงชั้นที่ ๓ (ม.๑-ม.๓) จุดมุ่งหมายให้รู้การทำสังคายนา เพื่อรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา สร้างคุณค่าให้แก่สังคมโลก และให้เกิดศรัทธาในพระรัตนตรัยด้วยการคิดวิเคราะห์พุทธประวัติที่เรียนมาแล้วอย่างละเอียดและเป็นระบบ เพิ่มพูนความรู้เกี่ยวกับคุณของพระรัตนตรัยให้เข้าใจ ชั้นที่ ๕ ธาตุ ๔ และหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์กับชีวิต และความเจริญของชีวิตทั้งส่วนที่ควรรู้ คือ ทุกข์ ส่วนที่ควรละ คือ สมุทัย ส่วนที่ควรทำให้แจ้งคือ นิโรธ และส่วนที่ควรเจริญ คือ มรรค มีองค์ ๘ และดำเนินชีวิตอย่างมีสติสัมปชัญญะ

ช่วงชั้นที่ (ม.๔-ม.๖) จุดมุ่งหมายให้รู้ว่า พระพุทธศาสนา มีคำสอนและวิธีการที่เป็นสากล มีข้อปฏิบัติยึดทางสายกลาง เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างมีสันติสุข ให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามีหลักคำสอนเชื่อมโยงได้กับศาสตร์สมัยใหม่ เรารู้จักแก้ปัญหาตามวิธีการของอริยสัจจ์ ในขณะที่เดียวกันก็ให้ตระหนักถึงคุณค่าของชีวิตที่ดำเนินไปตามกระบวนการแห่งปฏิจสมุปบาท สรรพสัตว์ต้องอิงอาศัยกัน เพื่อให้เป็นคนมีใจกว้างและมีเหตุผลสำหรับการเป็นพลเมืองดีของสังคมประเทศชาติและโลก

๒. วัดพระพุทธบาทกับการจัดการศึกษา

วัดพระพุทธบาทเป็นพระอารามหลวงชั้นเอก ชนิด ราชวรมหาวิหาร ตั้งอยู่ ณ ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๖๗ สมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ที่ทรงโปรดให้สร้างวัดสืบเนื่องมาจากพระองค์ ได้ทอดพระเนตรเห็นรอยพระพุทธบาทประดิษฐานอยู่ ณ ที่ตรงนี้ทรงมีศรัทธาเลื่อมใสยิ่งนัก โปรดให้สร้างพระมหามณฑปครอบรอยพระพุทธบาท พร้อมกับโปรดให้เจ้าพนักงานสร้างพระอารามสำหรับพระภิกษุสามเณรอยู่ประจำเพื่อการดูแลรักษาพระมหาเจดีย์สถาน เพื่อบำเพ็ญสมณธรรมสืบไป (วัดพระพุทธบาท, ๒๕๕๐, หน้า ๖๐) วัดพระพุทธบาท ราชวรมหาวิหาร รวมมีอายุได้ ๓๘๓ ปี นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๑๖๗ ถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๐)

ปัจจุบัน วัดพระพุทธบาทได้บูรณปฏิสังขรณ์พระมณฑปซึ่งเป็นที่ประดิษฐานรอยพระพุทธบาท และได้มีกำหนดแนวนโยบายในการบริหารงานการปกครองคณะสงฆ์ของวัดว่า “ปลูกคน ปลูกป่า พัฒนาพระอาราม” เป็นหลักการที่เป็นเป้าหมายที่สำคัญ ในการที่จะพัฒนาทรัพยากรคณะสงฆ์ทั้งในวัดและระดับจังหวัดสระบุรี

“ปลูกคน” การศึกษานับว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะช่วยให้มนุษย์มีสติปัญญาพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น การศึกษาพระปริยัติธรรมในหลักสูตรของคณะสงฆ์จึงเป็นหลักการ “ปลูกคน” สำนักศาสนศึกษาวัดพระพุทธบาทจัดตั้งขึ้นมาเพื่อวัตถุประสงค์ในการอบรมสั่งสอนพระภิกษุสามเณรซึ่งเป็นทรัพยากรบุคคลของวัดและพระศาสนาให้สามารถปฏิบัติศาสนกิจที่จะพึงมีในวัดและคณะสงฆ์โดยส่วนรวม

สำหรับการศึกษาของคณะสงฆ์จังหวัดสระบุรีในปัจจุบันนั้น แบ่งออกเป็น ๓ แผนก คือ ๑. แผนกธรรม ๒. แผนกบาลี ๓. แผนกอุดมศึกษา (ปริญญาตรี) และระดับบัณฑิตศึกษา (ปริญญาโท) การศึกษาจำเป็นอย่างยิ่งต่อพระภิกษุสามเณรที่จะได้เข้าใจหลักธรรมและสามารถนำมาประพฤติปฏิบัติได้อยู่ถูกต้อง โดยแบ่งออกเป็น ๒ ระยะ คือ ระยะการศึกษาเล่าเรียนและการศึกษาอบรมก่อนสอบ โดยถือเป็นนโยบายที่จะต้องปฏิบัติทั่วทั้งจังหวัดในระดับวัด จัดการเรียนการสอนนักธรรมชั้นตรี ระดับอำเภอจัดการเรียนการสอนนักธรรมชั้นโท-เอก และระดับภาค จัดการศึกษาอบรมบาลีก่อนสอบทุกปี

นอกจากนี้แล้ว ทางวัดยังได้จัดการศึกษาระดับอุดมศึกษาให้พระภิกษุสามเณรในเขตปกครองของวัดได้เพิ่มเติมศักยภาพและขีดความสามารถของตนขยายผลเป็นเชิงรูปธรรมและนามธรรมได้เด่นชัดยิ่งขึ้นทั้งด้านวิชาความรู้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเช่นการสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนและสอนวิชาธรรมศึกษา ให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นไปจึงได้ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาระดับอุดมศึกษาและระดับบัณฑิตศึกษาของวัดพระพุทธบาท และพระภิกษุสามเณรที่อยู่ในการปกครองเขตจังหวัดสระบุรี โดยความร่วมมือจากมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี ลพบุรี และในส่วนของการศึกษาอบรมคณะสงฆ์จังหวัดได้มีจัดโครงการปฏิบัติธรรมวิปัสสนากรรมฐาน

เพื่อให้พระภิกษุสามเณรได้ประพฤติวัตรปฏิบัติธรรมตามหลักพระสัทธรรมที่ว่า ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ

“ปลุกป่า” วัดพระพุทธบาทได้มีปรับปรุงพื้นที่อุทยานการศึกษาให้เหมาะแก่พื้นที่สำหรับปฏิบัติธรรม ทำให้เป็นสถานที่ที่รื่นรมย์เน้นกระบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติตามแบบฉบับที่มีมาแต่ครั้งพุทธกาล มีการประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนที่อยู่ใกล้เคียงช่วยกันพิทักษ์ปกป้องพื้นที่รักษาประโยชน์ส่วนรวมกันในสังคม

“พัฒนาพระอาราม” เจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาทอุปปัจจุบันพระธรรมปิฎก (ชวลิต อภิวิฑูฒโน ป.ธ.๙) พร้อมด้วยผู้ช่วยเจ้าอาวาสอีก ๔ รูป ได้ร่วมกันพัฒนาวัดพระพุทธบาทให้เจริญรุ่งเรืองมาโดยลำดับให้เป็นที่เจริญตาเจริญใจแก่ผู้ที่ได้พบเห็นทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่มากราบนมัสการและศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์โบราณคดี

จากนโยบาย ๓ ด้านที่ตั้งไว้ งานปลุกป่า พัฒนาอารามถือได้ว่าพระธรรมปิฎก (ชวลิต อภิวิฑูฒโน) เจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาท ราชวรมหาวิหารได้ดำเนินการเป็นที่เรียบร้อยเป็นอย่างดี แต่งานด้านการปลุกคน เพื่อพัฒนาสร้างคนเป็นคนที่มีความรู้คู่คุณธรรม มีความประพฤติดีในส่วนตัว เมื่อคนดีแล้วก็นำความดีไปเผยแพร่แก่สังคมนั้นเป็นงานที่จะต้องทำต่อไป และทำอย่างต่อเนื่องโดยพัฒนาพระภิกษุสามเณรให้เป็นผู้มีความรู้ด้านพุทธธรรมโดยการศึกษาพระปริยัติแผนกธรรมแผนกบาลี และศึกษาความรู้สายสามัญควบคู่กันไป แล้วนำความรู้ที่ได้ไปเผยแพร่ต่อไปจึงมีงานปรากฏในงานด้านการศึกษาภายใน

๒.๑ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมบาลี

การจะให้การศึกษากับใคร คนต้องเป็นคนที่มีการศึกษาที่ดีก่อนแล้วจึงจะสามารถสอนให้คนอื่นรู้ตามได้ ด้วยนโยบายวัดที่ต้องการพัฒนาบุคลากรภายในวัดอย่างจริงจัง จึงได้มีจัดให้มีการศึกษาเกี่ยวกับความรู้ทางพระพุทธศาสนาหรือที่เรียกว่าความรู้ทางธรรมชั้น

การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมบาลีเป็นการศึกษาหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเพื่อให้ผู้ศึกษามีความรู้ความเข้าใจให้หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสามารถเป็นศาสนทายาทที่มีความรู้และความประพฤติที่ดีเหมาะสมกับสมณสาธูรูป คือ

๒.๑.๑ ปริยัติธรรมแผนกธรรม ได้เปิดสอนตั้งแต่ชั้นธรรมชั้นตรีถึงนักธรรมชั้นเอก โดยเปิดทำการศึกษาเล่าเรียนในช่วงเช้าพรรษาจนถึงออกพรรษาของทุกปี

๒.๑.๒ พระปริยัติธรรมแผนกบาลี เป็นการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี เปิดทำการเรียนการสอนตั้งแต่ชั้นบาลีไวยากรณ์ - ประโยค ป.ธ. ๙ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีครูสอน ๒๑ รูป นักเรียน ๑๑๖ รูป (วัดพระพุทธบาท, ๒๕๕๐, หน้า ๑๕๕-๑๕๖)

๒.๒ การจัดการศึกษาทั่วไป

เป็นการจัดการศึกษาสงเคราะห์ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรได้ศึกษาเกี่ยวกับวิทยาการทางโลกในระดับความรู้ต่างๆ กัน ตามวุฒิเดิมของผู้เข้ารับการศึกษา โดยทางวัดจะเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในการศึกษาพร้อมทั้งอุปกรณ์การเรียนให้ ดังนี้

๒.๒.๑ การศึกษาขั้นพื้นฐาน โดยวัดได้ร่วมกับศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี จัดให้มีการจัดการเรียนการสอนในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และตอนปลายแก่พระภิกษุสามเณรของวัด

๒.๒.๒ การศึกษาระดับอุดมศึกษา โดยวัดได้ร่วมกับมหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี เปิดการสอนหลักสูตรปริญญาตรี สาขาการศึกษาโปรแกรมวิชาพระพุทธศาสนา และโปรแกรมเทคโนโลยีการศึกษา แก่พระภิกษุสามเณรของวัดและพระภิกษุสามเณรภายในเขตจังหวัดสระบุรี ตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๔๒ จนถึงปัจจุบัน (๒๕๕๐) มีจำนวน ๔ รุ่น

๒.๒.๓ การศึกษาระดับบัณฑิตศึกษา ตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๔๔ เป็นต้นมา วัดให้การสนับสนุนการศึกษาระดับปริญญาโทอย่างต่อเนื่อง จนปัจจุบันมีพระภิกษุผู้รับทุนการศึกษา จำนวน ๒๙ รูป ทั้งที่เป็นพระภิกษุของวัดและพระภิกษุต่างวัด และในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุวัดพระพุทธบาทและต่างวัดเรียนต่อในระดับปริญญาเอกได้ ๒ รูป (วัดพระพุทธบาท, ๒๕๕๐, หน้า ๑๗๕)

๒.๓ การจัดการศึกษาวิชาพระพุทธศาสนา

๒.๓.๑ ความเป็นมาการสอนพระพุทธศาสนาในโรงเรียน

การสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนของวัดพระพุทธบาทนั้นเริ่มมีมาตั้งแต่ปีการศึกษา ๒๕๓๗ จนถึงปัจจุบัน (๒๕๕๐) โดยกมนำของพระธรรมปิฎก (ชวลิต อภิวิฑฒโน ป.ธ.๙) เจ้าอาวาสวัดพระพุทธบาท ซึ่งได้เห็นความสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และเป็นการสนองความนโยบายของมหาเถรสมาคมในการส่งเสริมจริยธรรม ศีลธรรมในโรงเรียน จึงได้ส่งพระภิกษุสามเณรของวัดผู้มีความรู้ความสามารถที่จะปฏิบัติศาสนกิจตามวัตถุประสงค์ได้ ไปเป็นครูช่วยสอนวิชาพระพุทธศาสนา ระดับประถมศึกษา ระดับมัธยมศึกษา และระดับอาชีวศึกษา ตามโรงเรียนต่าง ๆ (วัดพระพุทธบาท, ๒๕๕๐, หน้า ๑๖๕) ที่ประสบปัญหาขาดแคลนครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา และปัญหาครูสอนที่ขาดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการสอนวิชาพระพุทธศาสนา โดยตรง ทำให้โรงเรียนที่ประสบปัญหาดังกล่าว ได้มีแจ้งความประสงค์กับทางวัดมา เพื่อต้องการให้พระสงฆ์ไปช่วยสอนในโรงเรียนของตน ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยอัปสร เวียงนนท์ (๒๕๓๓, หน้า ๕๖) และนงลักษณ์ จันทร์แสนโรจน์ (๒๕๓๙, หน้า ๒๔) ได้ศึกษาเกี่ยวกับปัญหาการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา พบว่า “ครูสอนวิชาพระพุทธศาสนามีจำนวนไม่เพียงพอ ไม่มีครูที่จบเอกวิชาพระพุทธศาสนา ทำให้ไม่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ผู้บริหารไม่ให้การสนับสนุนให้ครูได้ใช้บริการจากวิทยากรภายนอกของโรงเรียน” และทั้งสองได้เสนอแนะแนวทางในการแก้ไขปัญหาไว้ว่า “ควรจัดอบรมครูสอนวิชาพระพุทธศาสนา ควรบรรจุครูที่มีวุฒิปริญญาเอกทางพระพุทธศาสนาโดยตรง และจัดอบรมสัมมนา/การสอนวิชาพระพุทธศาสนา และวิเคราะห์หลักสูตรก่อนนำไปใช้จริง”

๒.๓.๒ โรงเรียนที่ไปสอน

วัดพระพุทธบาท ราชวรมหาวิหารได้ส่งพระภิกษุสามเณรไปช่วยสอนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียน โดยเห็นความสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่เยาวชน และเป็นการสนองนโยบายของมหาเถรสมาคมในการส่งเสริมศีลธรรมจริยธรรมแก่เด็กในโรงเรียน ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๓๗ จนถึงปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๐) มีจำนวนโรงเรียน ๑๐ แห่งด้วยกัน ดังมีรายชื่อ ดังนี้

๑) โรงเรียนท้ายพิบูล สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่ใกล้กับวัดพระพุทธบาท ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี มีการเปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาลถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ โดยในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบบัญญาการสอนด้วยกัน จำนวน ๒ รูป

๒) โรงเรียนอนุบาลเทศบาลพระพุทธบาท สังกัดเทศบาล ตำบลพระพุทธบาท ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลตำบลพระพุทธบาท เลขที่ ๓/๖ ถนนพหลโยธิน หมู่ที่ ๑๓ ตำบลพระพุทธบาท อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี จัดการเรียนการสอนตั้งแต่ระดับอนุบาลถึงระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบบัญญา จำนวน ๒ รูป

๓) โรงเรียนพระพุทธบาท สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่หมู่ที่ ๙ ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาล ถึง ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบบัญญาการสอน จำนวน ๑ รูป

๔) โรงเรียนอนุบาลวัดพระพุทธบาท สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่หมู่ที่ ๕ ตำบลขุนโขลน อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบบัญญาการสอน จำนวน ๑ รูป

๕) โรงเรียนวัดตรีบุญญาราม สังกัดสำนักงานพื้นที่การศึกษาจังหวัดสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่ที่หมู่ ๒ ตำบลธารเกษม อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาลถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบบัญญาการสอน จำนวน ๒ รูป

๖) โรงเรียนประชาสงเคราะห์รังสรรค์ สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่ เลขที่ ๕๑/๕ หมู่ที่ ๕ ถนนพหลโยธิน ตำบลพระพุทธบาท อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เปิดสอนตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาล ๑ ถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบบัญญาการสอน จำนวน ๒ รูป

๗) โรงเรียนเทพศิรินทร์พุดแค เป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาขนาดใหญ่ สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่ในเขตตำบลพุดแค อำเภอเฉลิมพระ

เกียรติ จังหวัดสระบุรี เปิดสอนตั้งแต่มัธยมศึกษาปีที่ ๑ ถึงมัธยมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบปัญหาการสอบ จำนวน ๓ รูป

๘) โรงเรียนพระพุทธรูปทพลาอนุกุลวิทยา เป็นโรงเรียนมัธยมขนาดเล็ก สังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่ที่ตำบลพุกวางเปิดสอนตั้งแต่ มัธยมศึกษาปีที่ ๑ ถึงมัธยมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบปัญหา การสอบ จำนวน ๔ รูป

๙) โรงเรียนสุธีวิทยา เป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาขนาดใหญ่ สังกัด สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาจังหวัดสระบุรี เขต ๑ ตั้งอยู่เลขที่ ๕๐ หมู่ ๕ ตำบลพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี เปิดทำการสอนตั้งแต่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๑ ถึงมัธยมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบปัญหาการสอบ จำนวน ๒ รูป

๑๐) โรงเรียนพุลเจริญวิทยา เป็นโรงเรียนเอกชน ตั้งเมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม ๒๕๔๘ ทำการสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลปีที่ ๑ ถึงประถมศึกษาปีที่ ๖ ในปีการศึกษา ๒๕๕๐ มีพระภิกษุสามเณรผู้ประสบปัญหาการสอบ จำนวน ๑ รูป

กุศล ดิสดุลย์ (๒๕๓๖, บทคัดย่อ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง การศึกษาการจัดการทางการศึกษา และทรัพยากรการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาในโรงเรียนระดับมัธยมศึกษาตอนต้นในเขตกรุงเทพมหานคร จุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาและกำหนดลักษณะการจัดการทางการศึกษา และลักษณะ ผู้เชี่ยวชาญด้านเทศการสอนภายในโรงเรียน ซึ่งสามารถสรุปผลลักษณะของทรัพยากรการเรียน วิชาพระพุทธศาสนาไว้ดังนี้

๑. ผู้สอนควรเป็นผู้ที่กำหนดเนื้อหาสาระ และจุดมุ่งหมายตรงตามหลักสูตรเนื้อหา
๒. ผู้สอนควรมีการเลือกใช้วัสดุ และอุปกรณ์ให้ตรงตามที่ระบุไว้ในคู่มือหลักสูตร
๓. ผู้สอนควรใช้เทคนิคการสอนหลายวิธี เพื่อให้ผู้เรียนได้มีความเข้าใจและการปฏิบัติ
๔. ผู้สอนควรมีการจัดเตรียมห้องเรียนวิชาพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ และภายใน ห้องเรียนมีการเตรียมวัสดุอุปกรณ์ทางการเรียนการสอน มีการจัดสภาพบรรยากาศทางด้านแสง เสียง อุณหภูมิ ความสะอาดและความเป็นระเบียบ
๕. ผู้สอนควรมีการประเมินผลนักเรียนทั้งในด้านความรู้ ความเข้าใจและการปฏิบัติ ของผู้สอน ควรเป็นผู้ที่มีความรู้ มีทักษะ มีความประพฤติและการปฏิบัติตนที่ดีสามารถเป็น ตัวอย่างแก่นักเรียนได้

นางลักษณ์ จันทรแสนโรจน์ (๒๕๓๙, บทคัดย่อ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ปัญหาการเรียน การสอนวิชาพระพุทธศาสนาของครูผู้สอนและนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาตอนต้น ในกรุงเทพมหานคร โดยมีจุดมุ่งหมาย เพื่อศึกษาความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาของ ครูผู้สอนและนักเรียนมัธยมศึกษาตอนต้น ในกรุงเทพมหานคร ผลการศึกษาพบว่า ครูผู้สอน วิชาพระพุทธศาสนาส่วนใหญ่เป็นหญิง นับถือพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน มีการศึกษาระดับ ปริญญาตรี ไม่มีคุณวุฒิทางศาสนาพุทธ ไม่เคยมีประสบการณ์ในการสอนมาก่อน แต่เคยได้รับ

การฝึกอบรมศาสนา ๑ ครั้ง และมีความซาบซึ้งในพระพุทธศาสนา ทางด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ผลการวิจัยพบว่า ครูผู้สอนใช้เทคนิคการสอนแบบบรรยาย และใช้เพียงหนังสือเป็นสื่อ และอุปกรณ์ในการสอน มีความเข้าใจในภาษาบาลีน้อย ส่วนนักเรียนให้ข้อคิดว่าการเรียนการสอนไม่เข้าใจเท่าที่ควร และยังขาดสื่อและอุปกรณ์การสอนอีกเป็นจำนวนมาก

ผศ.สุโขทัย ไพโรจน์ (๒๕๓๘, บทคัดย่อ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง ปัญหาการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของครูผู้สอน ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย สังกัดกรมสามัญศึกษา ในจังหวัดนครราชสีมา โดยมีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาสภาพปัญหาการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของครูผู้สอนระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย จำนวน ๑๓๖ คน ในด้านจุดประสงค์ เนื้อหาวิชา โครงสร้างของหลักสูตร พฤติกรรมการสอน สื่อการเรียนการสอน และสภาพแวดล้อมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอน ความต้องการความช่วยเหลือ และเปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับปัญหาด้านหลักสูตรและการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาแต่ละขนาดโรงเรียน ผลการวิจัยพบว่า โดยภาพรวม ครูผู้สอนวิชาพระพุทธศาสนาในระดับมัธยมศึกษาตอนปลายในแต่ละขนาดโรงเรียน มีความคิดเห็นในด้านจุดประสงค์ เนื้อหาวิชา โครงสร้างหลักสูตร พฤติกรรมการสอน สื่อการเรียนการสอน และสภาพแวดล้อมอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอน และความต้องการในการช่วยเหลือไม่แตกต่างกัน ปัญหาและความต้องการของครูผู้สอนคือ ต้องการคู่มือการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ต้องการครูผู้สอนวิชาพระพุทธศาสนาที่มีวุฒิ และประสบการณ์ทางการสอนวิชานี้ โดยเฉพาะมาช่วยสอนต้องการสื่อการสอนประเภทโสตทัศนูปกรณ์ ต้องการเข้ารับการอบรมสัมมนาและนิเทศในเรื่องการสร้างและการใช้อุปกรณ์อย่างง่าย

จรัญ กาอินทร์ (๒๕๓๘, บทคัดย่อ) ได้กล่าวในวิทยานิพนธ์เรื่อง ปัญหาการเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนา ไว้ว่า การสอนวิชาพระพุทธศาสนา ควรมุ่งเน้นให้นักเรียนสามารถนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ ซึ่งมีหลักการที่ควรยึดถือเป็นแนวทางการสอน ดังนี้

๑. การสอนควรคำนึงถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ได้แก่ วัยของนักเรียน ความสนใจของผู้เรียน พื้นฐานสภาพทางครอบครัว สภาพแวดล้อม สติปัญญาเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการเรียนพระพุทธศาสนา
๒. การสอนพระพุทธศาสนา ต้องใช้วิธีสอนหลายๆวิธี และเปิดโอกาสให้นักเรียนได้เรียนด้วยตนเองให้มากที่สุด
๓. การสอนพระพุทธศาสนาต้องให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้ ควบคู่การปฏิบัติ และต้องให้นักเรียนอภิปรายหาแนวทางที่ดีที่สุดในการนำหลักธรรมไปสู่การปฏิบัติจริง
๔. การสอนพระพุทธศาสนาต้องให้ผู้เรียนมีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมด้วยตนเองอย่างสม่ำเสมอ

พุทธวิธีการสอน

พุทธวิธีการสอน หมายถึง วิธีการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพุทธบริษัท คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา หรือบุคคลทั่วไปทั้งเทวดาและมนุษย์ ตามพระนามที่ได้รับยกย่องว่า สดุดา เทวมนุสฺसान์ ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (วทีน อินทสระ, ๒๕๔๕, หน้า ๑๓)

การสอนของพระพุทธเจ้ามีปรัชญาในการสอน ดังพระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากทุกข์ไม่มีเสียแล้ว คำสั่งสอนของเราก็ไม่มีประโยชน์ เพราะทุกข์มีอยู่ การออกจากทุกข์ก็มี คำสอนของเราจึงไม่เป็นหมัน”

ซึ่งสามารถสรุปประเด็นสาระสำคัญเกี่ยวกับการสอนของพระพุทธเจ้าได้ดังนี้

๑. เกี่ยวกับเนื้อหาที่สอน เน้นหลักอริยสัจ ๔ เนื่องจากชีวิตทุกชีวิตมีปัญหา คือ ทุกข์อันเกิดมาจากค้นหาสืบนื่องจากอวิชชา คือความไม่รู้ พระพุทธเจ้าจึงทรงสอนเน้นในเรื่อง อริยสัจจ์ เพื่อกำจัดความทุกข์

๒. เกี่ยวกับวิธีการสอนเพื่อพัฒนาปัญญา การพัฒนาปัญญาช่วยให้มนุษย์สามารถ กำจัดอวิชชาได้ พระพุทธศาสนาจึงวางหลักไตรสิกขาเพื่อพัฒนาปัญญาให้เกิดขึ้น ปัญญาความรู้ เฉพาะตน จะนำมาให้กันไม่ได้ แต่สามารถใช้กระบวนการถามหลักไตรสิกขาพัฒนาให้เกิดขึ้นได้ ในกระบวนการนี้ พระพุทธเจ้าทรงใช้วิธีการสอนแบบต่างๆ อันประกอบด้วยอุบาย และกลวิธี เป็นสื่อหรือเครื่องผ่อนแรง

๓. เกี่ยวกับผู้เรียน พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่าผู้เรียนต้องพัฒนาปัญญาด้วยตนเอง (คือใช้โยนิโสมนสิการเท่านั้น) โดยอาศัยผู้สอนเป็นผู้คอยแนะนำ (กัลยาณมิตร) และศิษย์ต้อง เคารพเชื่อฟังครูอาจารย์ผู้ทำถูกต้องตามหน้าที่

๔. เกี่ยวกับผู้สอน ทำหน้าที่เป็นกัลยาณมิตร ดังพุทธพจน์ที่ว่า พระตถาคต ทั้งหลายเพียงชี้ผู้บอก นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง พวกเของงไปปฏิบัติเองเถิด

๕. เกี่ยวกับกระบวนการคิด หรือที่ว่า อิสระภาพทางความคิด การให้อิสระภาพทาง ความคิดเป็นอุปกรณ์ที่สำคัญในการสร้างปัญญา ทรงให้ยึดตามหลักกาลามสูตร

โดยมีจุดมุ่งหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า ๓ ประการ (พระวุฒิกโรน วุฑฒิกโรน (พรมพิมพ์), ๒๕๔๓, หน้า ๑๑) สามารถสรุปได้ดังนี้

๑. ทรงสอนให้ผู้ฟังรู้อย่างเห็นจริงในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงสอนให้ผู้ทรงเห็นตามจริงได้

๓. ทรงสอนให้ผู้ฟังได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแก่การปฏิบัติของตน

ประเด็นที่ว่าด้วยหลักการเกี่ยวกับการสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑. ทุทธวิธีว่าด้วยคุณสมบัติผู้สอน

คุณสมบัตินับว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง เพราะหากผู้สอนที่มีคุณสมบัติที่ดีแล้ว ก็ทำให้ผู้เรียนเกิดความสนใจ สามารถโน้มหน้าวชักนำให้ผู้เรียนมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงมีคุณสมบัติของผู้สอนทั้งคุณสมบัติภายนอกคือบุคลิกภาพ และคุณสมบัติภายในคือคุณธรรม ดังนี้

๑.๑ บุคลิกภาพ

๑.๑.๑ ทรงมีพระมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระวรกายสง่างาม อย่างที่มีผู้ชมว่า “พระสมณโคดม มีพระรูปร่าง น่าดู น่าเลื่อมใส มีพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก วรรณะและพระสรีระดุจดังพรหม นำคุณำชมนักหนา” (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๓, ๒๕๓๙, หน้า ๖๕๐)

๑.๑.๒ ทรงมีพระสุรเสียงไพเราะ และศรีสวาทาสภาพสละสลวย อย่างคำชมของจังกิพราหมณ์ที่ว่า “พระสมณโคดม มีพระวาจาไพเราะ รู้จักครัสถ้อยคำได้งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ ยังผู้ฟังให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน” และคำของอุตรมาณพที่ว่า “พระสุรเสียงที่เปล่งก้องจากพระโอษฐ์นั้น ประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ ประการ คือ แจ่มใส ชัดเจน นุ่มนวล ชวนฟัง กลมกล่อม ไม่พรวด ซึ่ง กังวาน” (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๓, ๒๕๓๙, หน้า ๑๙๘-๒๑๘)

๑.๑.๓ ทรงมีพระอากัปกิริยามารยาททุกอย่างที่งดงามน่าเลื่อมใส เริ่มแต่สมบัติผู้ดี และมารยาทอันเป็นที่ยอมรับของสังคม ตลอดจนพระบุคลิกลักษณะที่เป็นเสน่ห์ทุกประการ พร้อมไปด้วยความองอาจ ความสง่างาม ความสงบเยือกเย็น การแสดงธรรมของพระองค์ นอกจากแจ่มแจ้งด้วยสัจธรรมแล้ว ยังก่อให้เกิดความรู้สึกเพลิดเพลินสุขใจ ชวนให้อยากฟังอยากใกล้ซีพระองค์

๑.๒ คุณธรรม

พระพุทธคุณในแง่ของคุณธรรมมีมาก แต่ในที่นี้ จะขอเลือกนำมากล่าวตามคุณลักษณะผู้สอนที่ตรงตามพระคุณของพระพุทธเจ้า ๓ ประการ คือ

๑.๒.๑ พระปัญญาคุณ เป็นคุณธรรมประการแรกและสำคัญที่สุดสำหรับที่ผู้จะสอนคนอื่น พระพุทธเจ้าทรงมีความรู้ที่เรียกว่า ทศพลญาณ (ความหยั่งรู้อันเป็นกำลัง ๑๐ ประการ) และปฏิสัมภิทา (ความแตกฉานในด้านต่าง ๆ)

๑.๒.๒ พระวิสุทธิคุณ ความบริสุทธิ์เป็นคุณธรรมประการหนึ่งของครูผู้สอน คือมีความบริสุทธิ์ทั้งภายใน (ด้านจิตใจ) และภายนอก เช่น การประพฤติเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ผู้เรียน ซึ่งจะทำให้ผู้เรียนเกิดเชื่อถือและเลื่อมใส

๑.๒.๓ พระกรุณาคุณ เป็นคุณธรรมด้านสุดท้ายของผู้สอน นอกจากความรู้และความบริสุทธิ์แล้ว ผู้สอนต้องมีกรุณาต่อผู้เรียน ดังที่พระพุทธเจ้าอภัยพระมหากุณาธิคุณ เสด็จออกประกาศศาสนาโปรดสรรพสัตว์

๒. พุทธวิธีว่าด้วยเนื้อหาการสอน

หลักทั่วไปเกี่ยวกับของการสอนของพระพุทธเจ้า นั้น จะคำนึงถึงหลักการ ๓ อย่าง คือ เกี่ยวกับเนื้อหาหรือเรื่องที่สอน เกี่ยวกับตัวผู้เรียน และที่เกี่ยวกับตัวผู้สอน ซึ่งมีรายละเอียดปรากฏดังนี้

๒.๑ การสอนเกี่ยวกับเนื้อหา

๒.๑.๑ สอนจากง่ายไปหายาก ยกตัวอย่างที่เห็นชัดเจน คือ การสอนเรื่อง อริยสัจ ๔ เริ่มจากสอนเรื่องทุกข์ที่ทุกคนต้องประสบกันทุกวัน ต่อจากนั้นจึงสอนให้หาสาเหตุที่ ยากและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๒.๑.๒ สอนไปตามลำดับ คือ สอนเนื้อเรื่องที่ลุ่มลึกยากลงไปตามลำดับขั้น และต่อเนื่องกันเป็นสายลงไป อย่างที่เรียกว่า สอนเป็นอนุบุพพิกขา ตัวอย่างก็คือ อนุบุพพิกขา ไตรสิกขา พุทธโอวาท ๓ เป็นต้น

๒.๑.๓ สอนด้วยของจริง หรือประสบการณ์ตรง เป็นประจักษ์นิยม เช่น สอนเรื่องพระนันทะ ด้วยการพาไปดูนางฟ้า สอนพระจูฬปันถกให้ฟังดูผ้าขาว สอนเรื่องนาม สิทธีชาดก (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒, ๒๕๓๙, หน้า ๒๔๘) ข้อนี้ตรงกับสุภาสิตจีนที่ว่า อ่านหนังสือ หมิ่นเล่ม ไม่เท่าเดินทางหมิ่นลี

๒.๑.๔ สอนตรงเนื้อหา ไม่วกไปวนมา คมเรื่องให้อยู่ไม่ออกนอกเรื่อง มีการ ผูกเรื่องไว้อย่างดี ตัวอย่างเช่น สอนเรื่องศีล ก็จะตรงถึงประเด็นที่สำคัญของศีล

๒.๑.๕ สอนมีเหตุผล ตรงตามเห็นจริงได้ ซึ่งผู้เรียนสามารถนำพิจารณา ตาม จนเข้าใจชัดเจนในสิ่งที่สอนได้

๒.๑.๖ สอนเท่าที่จำเป็น ไม่ใช่สอนเท่าที่คนรู้ เหมือนสอนเรื่อง “ใบไม้ในกำมือ” (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐, ๒๕๓๙, หน้า ๑๙๒) เหมือนการป้อนข้าวเด็ก จะทำคำข้าวให้เท่ากับคำ ข้าวที่ผู้ใหญ่กินย่อมติดคอเด็กอาจถึงตายได้ ต้องบดให้ละเอียดและค่อยๆ ป้อนคำเล็กๆ เด็กจึง จะกินได้สะดวก การสอนธรรมก็เช่นกัน ต้องสอนเท่าที่จำเป็น

๒.๑.๗ สอนสิ่งที่มีความหมาย เหมาะสำหรับกับผู้เรียน และเป็นประโยชน์ แก่ผู้เรียน อย่างพระพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย

๒.๒ การสอนเกี่ยวกับผู้เรียน

๒.๒.๑ คำนึงถึงความแตกต่างระหว่างของผู้เรียน(พระไตรปิฎก เล่มที่ ๔, ๒๕๓๙, หน้า ๔-๕)

๒.๒.๒ ปรับวิธีสอนให้เหมาะสมกับผู้เรียน แม้สอนเรื่องเดียวกันแต่ผู้เรียน ต่างกัน การสอนก็ย่อมแตกต่างกันไปด้วย

๒.๒.๓ คำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน เหมือนพระพุทธเจ้าที่ทรงคำนึงถึง ความแก่กล้าแห่งญาณ คำนึงด้วยว่ามีญาณแก่กล้าระดับใด จึงใช้จังหวะที่เหมาะสม

๒.๒.๔ สอนให้ผู้เรียนลงมือทำด้วยตนเอง ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง

๒.๒.๕ สอนให้มีบทบาทร่วมกัน เปิดโอกาสให้มีการโต้แย้งและสนทนาเพื่อสร้างปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียนกับผู้สอน

๒.๒.๖ สอนบุคคลในกรณีพิเศษ ยกตัวอย่างเช่น พระพุทธเจ้าทรงสอนชาวนาที่หิวจัด โดยให้ทานข้าวก่อนฟังธรรม ทรงสอนธิดาช่างहुกโดยให้ประชาชนรอคอยเป็นเวลานานเพื่อแสดงธรรมแก่นาง

๒.๒.๗ ช่วยเหลือคนด้อยโอกาส คือ คนที่โง่มาก คนพิการ คนแก่ ตัวอย่างทรงสอนพระจูฬปันถก พระปุตติคัตตะ ราชพราหมณ์ สอนนางปฎาจาราซึ่งเป็นคนบ้าเสียสติให้กลายเป็นพระอรหันต์

๒.๓ การสอนเกี่ยวกับตัวผู้สอน

๒.๓.๑ การเริ่มต้นการสอนนั้นเป็นจุดสำคัญมากอย่างหนึ่ง การเริ่มต้นสอนที่ดีมีส่วนช่วยให้การสอนสำเร็จผลดีเป็นอย่างมาก อย่างน้อยก็เป็นเรื่องถึงความสนใจ หรือการรู้จักเลือกเรื่องสอนที่ผู้เรียนให้ความสนใจ ตัวอย่างเช่น พระองค์ทรงสอนความขี้ขาง ก็พูดเรื่องขี้ขาง สอนพราหมณ์พูดเรื่องไทรเพท สอนชฎิลพูดเรื่องบูชาไฟ

๒.๓.๒ สร้างบรรยากาศในการสอนให้ปลอดโปร่ง เพลิดเพลิน ไม่ต้องเครียด ไม่ให้เกิดความอึดอัดใจ และให้เกียรติผู้เรียน ให้เขามีความภูมิใจในตัวเอง ตัวอย่างเช่นพระองค์ทรงสอนโสณทัณฑะพราหมณ์ เป็นต้น

๒.๓.๓ สอนมุ่งเนื้อหา มุ่งให้เกิดความรู้และความเข้าใจในสิ่งที่สอนเป็นสิ่งสำคัญ ไม่กระทบตนและผู้อื่น ไม่มุ่งยกตนไม่มุ่งเสียชื่อเสียง

๒.๓.๔ สอนโดยเคารพ คือ ตั้งใจเรียน ไม่ดูหมิ่นนักเรียน ดังที่ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ถ้าแม้ตถาคตจะแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตย่อมแสดงโดยเคารพ ไม่แสดงโดยไม่เคารพ ถ้าแม้แสดงแก่ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แก่ปฤชชนทั้งหลาย โดยที่สุคนธ์แก้วคนขอทาน และพราหมณ์ก็ย่อมแสดงโดยเคารพ หากแสดงโดยขาดความเคารพไม่”

๒.๓.๕ ใช้วาจาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่ายดังลีลาการคร่ำสวดจาตังกล่าวมาแล้ว

๓. พุทธวิธีว่าด้วยวิธีการสอน

วิธีการที่ว่าด้วยความหลากหลายในการสอนของพระพุทธเจ้านั้น จะมีรายละเอียดชัดเจนในแต่ละวิธีการดังต่อไปนี้

๓.๑ วิธีการสอนของพระพุทธเจ้า

วิธีสอนของพระพุทธเจ้าตามที่มีปรากฏเป็นตัวอย่างอยู่ในพระสูตร ในแต่ละสูตรไม่สามารถระบุเป็นวิธีสอนวิธีใดวิธีหนึ่งได้ เพราะในแต่ละพระสูตรพระพุทธองค์ได้ใช้หลายๆวิธีผสมผสานกันแต่พอที่จะเทียบเคียงกับระเบียบวิธีทั่วไปได้ คือ ส่วนใหญ่เป็นวิธีสอนที่พระพุทธองค์ทรงใช้กับผู้เรียนเป็นรายบุคคล และกลุ่มบุคคลได้ทรงยึดหลักสำคัญสองประการเป็นแนวปฏิบัติ

ประการแรก ทรงสอนโดยมีบุคคลเป็นที่ตั้ง ทรงยกคนขึ้นอ้างเป็นหลักฐานในการอธิบายเรียกว่า ปุคคลลาธิษฐานเทศนา

ประการที่สอง ทรงสอนโดยมีธรรมะเป็นที่ตั้ง ทรงยกธรรมะคือหลักหรือตัวสภาวะธรรมขึ้นเป็นที่ตั้งเป็นหลักฐานในการอธิบายเรียกว่า ธรรมาธิษฐานเทศนา ซึ่งศึกษาให้ลึกซึ้งลงไป ในรายละเอียดแล้วก็จะพบว่า พอดีจะจำแนกเป็นวิธีสอนได้เจ็ดวิธี และเทคนิคการสอนสิบวิธี โดยเทียบเคียงกับระเบียบวิธีสอนทั่วไป ดังต่อไปนี้

๑. วิธีสอนโดยการบรรยาย หรือทางพุทธศาสนาจะให้คำว่า แสดงธรรมไปโดยลำดับ ทั้งนี้พระพุทธรองค์ทรงคำนี้ถึงความแตกต่างในลักษณะพื้นฐานทางพฤติกรรมและความแตกต่างทางวุฒิปัญญาของผู้เรียน ตัวอย่าง ในสามัญญผลสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๙, ๒๕๓๙, หน้า ๔๕-๔๘)

๒. วิธีสอนโดยการซักถามสนทนาโต้ตอบ หรือการถามให้ตอบให้จำแนกด้วยหลักฐานและเหตุผล เพื่อให้ผู้เรียนที่ยังไม่เข้าใจได้เข้าใจ และเพื่อให้ผู้เรียนที่เข้าใจแล้วเข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น กรณีที่ทรงแสดงในอัมพัฏฐสูตร ได้ตอบกับอัมพัฏฐมานพ ศิษย์ของไปกขรชาติพราหมณ์ เรื่องวาระพระพราหมณ์กับวาระกษัตริย์ใครสูงกว่ากัน ทรงชี้แจงว่า "ความรู้และความประพฤตินั้นสำคัญกว่าชาติสกุล" "ใครก็ตามยังถือชาติ ถือโคตร ถืออวาหะ วิวาหะ คนเหล่านั้นจะห่างไกลจากวิชา (ความรู้) และจรรยา (ความประพฤติ) อย่างยอดเยี่ยม แต่เมื่อละการยึดติดสิ่งเหล่านั้นได้ จึงจะทำให้แจ้งซึ่งความรู้และความประพฤติอันยอดเยี่ยม (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๙, ๒๕๓๙, หน้า ๘๐-๘๗)

๓. วิธีสอนโดยการสาธิต คือทรงแสดงให้ผู้เรียนดูเป็นตัวอย่างก่อนเพื่อให้สังเกตจดจำและทำตาม เช่น การทรงสอนเรื่องความประพฤติที่เหมาะสมของภิกษุด้วยการกระทำพระองค์เองเป็นตัวอย่างที่ดี ดังที่ปรากฏเป็นพุทธภาษิตว่า

อิตตานะ เมวะ ปะฐะมะ ปะฏิรูเป นีวะสะเย

อิตตา นัญเจ ตะธา กะยิรา ยะถะยัญมะนุสาสะติ.

แปลว่า ผู้สอนควรปฏิบัติตนให้ดีเสียก่อนแล้วค่อยตัดสินผู้อื่น

ถ้าพร่ำสอนผู้อื่นฉันใด ก็ควรทำตนฉันนั้น (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๕, ๒๕๓๙, หน้า ๕๒)

๔. วิธีสอนแบบแก้ปัญหา หรือวิธีสอนตามขั้นของอริยสัจ ๔ คือวิธีสอนที่ทำให้ผู้เรียนสามารถทราบปัญหาดังสมมติฐาน เก็บข้อมูลวิเคราะห์ข้อมูล และสรุปผลได้ ซึ่งอาจจะเรียกว่า เป็นวิธีสอนแบบวิทยาศาสตร์ด้วย เช่น ในภาวทวารสูตร (พระไตรปิฎกไทย เล่มที่ ๑๘, ๒๕๓๙, หน้า ๑๒๕-๑๒๙) พระเจ้าอุเทนตรัสถามพระปิลินโจลภาวทวารว่า อะไรเป็นเงื่อนไขให้พระหนุ่มแน่นเยาว์วัย ผมดำสนิทยังไม่หมดความรู้สึगतทางกามารมณ์ ประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิ์ตลอดชีวิต พระปิลินโจลภาวทวารตอบว่า เพราะปฏิบัติตามพระโอวาทของพระศาสดาว่า ให้คิดว่าสตรีที่อยู่ใต้วัยปูนพี่สาว น้องสาว เป็นพี่สาว น้องสาวของตน สตรีปูลูกสาวเป็นลูกสาวตน

พระราชาทรงชักต่อไปว่า ธรรมดาจิตของคนมักโลเล บางครั้งอาจไม่คิด เช่นนั้นก็ได้อะไร มีเงื่อนไขอีกหรือไม่ พระปิตุโศภการทวาทะตอบว่า ให้พิจารณาร่างกายนี้ตั้งแต่ปลายเท้าจรดศีรษะ อันมีหนังหุ้มโดยรอบให้เห็นความไม่สะอาดต่างๆ อยู่ในร่างกายนี้ ไม่ว่าจะ เป็นผม ขน เล็บ หนัง หรือส่วนอื่นๆ

พระราชาดรว่า บางครั้งทั้งที่ท้อใจว่า ไม่งามแต่ยังเห็นว่ามันงาม จะมีเงื่อนไขอีกหรือไม่ พระเถระตอบว่า เวลาเห็นรูปด้วยตา อย่าถือเอาโดยนิมิต(อย่ามองรวม)อย่าถือเอาโดยอนุพยัญชนะ(อย่ามองแยก) ให้สำรวมอินทรีย์ พยายามมิให้อกุศลธรรมครอบงำ เวลาได้ยืนเสียด สูดกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส คิคมโนภาพ ก็ให้ปฏิบัติเช่นเดียวกัน ฝึกหัดหมั่นแนบ เยาววัย ผมค้ำสนิท ที่ยังไม่หมดความรู้สึกทางกามารมณ์ ปฏิบัติได้อย่างนี้ จะสามารถประพฤติ พรหมจรรย์ได้บริสุทธิ์ตลอดชีวิต

๕. วิธีสอนแบบสืบสวนสอบสวนหาคำตอบเอง คือ วิธีสอนที่ทรงถามนำเพื่อช่วยให้ผู้เรียนสามารถแสวงหาคำตอบได้ด้วยตนเอง ทั้งนี้โดยการกระทำสืบเนื่องไปตามขั้นตอนที่สำคัญคือ การเข้าใจปัญหาพิสูจน์หลักฐานและตัดสินใจสรุปข้อต่างๆ และนำผลสรุปที่ได้ไปใช้

๖. วิธีสอนแบบอุปนัย คือ ทรงอธิบายจากของจริงหรือสิ่งที่มองเห็นได้ หรือให้ผู้เรียนทำการทดลอง แล้วตั้งกฎเกณฑ์ขึ้นภายหลัง เช่น กรณีสอนภิกษุเรื่อง ลาในฝูงโค ความว่า ดังนี้ (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๐, ๒๕๓๙, หน้า ๓๐๘-๓๐๙) คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ลาดิศาตามไปเบื้องหลังฝูงโค มันร้องว่า แม้เราก็เป็นโคแต่เสียงและรอยเท้าของมันหาเหมือนโคไม่ มันเป็นแต่เดินตามหลังฝูงโคร้องว่า แม้เราก็เป็นโคๆ ดังนี้เท่านั้น แม้ฉันโค คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ฉะนั้นเหมือนกันแล คิดตามไปเบื้องหลังภิกษุสงฆ์ร้องประกาศว่า แม้เราก็เป็นพระภิกษุๆ แต่ความพอใจในการสมาทานอธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา หาเหมือนของภิกษุทั้งหลายไม่ เขาเป็นแต่ติดตามไปเบื้องหลังภิกษุสงฆ์ร้องประกาศว่า แม้เราก็เป็นภิกษุๆ ดังนี้เท่านั้น เพราะฉะนั้นแล ภิกษุทั้งหลายท่านทั้งหลายพึงศึกษาว่า เราจะมี ความพอใจอย่างแรงกล้าในการสมาทานอธิศีลสิกขา เราจักมีความพอใจอย่างแรงกล้าในการสมาทานอธิปัญญาสิกขา คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายพึงศึกษาเช่นนี้แล

๗. วิธีสอนแบบนิรนัย คือ วิธีสอนที่ทรงอธิบายกฎเกณฑ์ก่อนแล้วให้รายละเอียดแก่ผู้เรียนในภายหลัง เช่น กรณีทรงสอนพระอานนท์ เรื่องการจัดการกับพระสรีระของ พระองค์ภายหลังจากเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐, ๒๕๓๙, หน้า ๑๔๔-๑๔๕) พระอานนท์ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์พึงปฏิบัติในพระสรีระของพระตถาคตอย่างไร ครัสตอบว่า

“คุณก่อนอานนท์ พวกเธอจงอย่าชวนชวายเป็นบูชาสรีระของตถาคตเลย จง สืบต่อความพยายามในประโยชน์ของตนๆ เกิด จงเป็นผู้ไม่ประมาทในประโยชน์ของตนๆ มีความเพียร มีตนอันส่งไปอยู่แล้วเกิด กษัตริย์ผู้เป็นบัณฑิตกิติ พรหมณ์ผู้เป็นบัณฑิตกิติ

คฤหบดีผู้เป็นบัณฑิตก็ดี ผู้เลื่อมใสในตถาคตมีอยู่ทั้งหลายจักกระทำการบูชาสรีระพระตถาคต”
ข้าพระองค์ผู้เจริญ ก็เขาทั้งหลาย จะฟังปฏิบัติในพระสรีระของพระตถาคตอย่างไร

“ดูก่อนอานนท์ ฟังปฏิบัติสรีระตถาคต เหมือนที่เขาปฏิบัติในสรีระพระเจ้า
จักรพรรดิ” ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็เขาปฏิบัติในสรีระพระเจ้าจักรพรรดิอย่างไร

“ดูก่อนอานนท์ เขาท้อพระสรีระพระเจ้าจักรพรรดิด้วยผ้าไหมแล้วซับด้วย
สำลี แล้วห่อด้วยผ้าไหมโดยอุบายนี้ ห่อพระสรีระพระเจ้าจักรพรรดิด้วยผ้า ๕๐๐ คู่แล้วเชิญพระ
สรีระในรางเหล็กอันเต็มด้วยน้ำมันครอบด้วยรางเหล็กอันอื่นแล้วกระจัดกาธานด้วยไม้หอมล้วน
ถวายพระเพลิงพระสรีระพระเจ้าจักรพรรดิ สร้างสถูปของพระเจ้าจักรพรรดิไว้ที่หนทางใหญ่สี่
แพร่ง เขาปฏิบัติในพระสรีระของเจ้าจักรพรรดิด้วยประการฉะนี้แล”

๓.๒ เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างของผู้ที่มีเทคนิควิธีการสอน
หลากหลาย จึงขอยกตัวอย่างมากล่าวตามลำดับดังนี้

๓.๒.๑ การใช้ภาษาง่ายๆ การใช้ภาษาในการสื่อสารของพระพุทธองค์นั้น
ไม่ใช้ภาษาที่ยากแต่ทรงใช้ภาษาที่ง่ายๆ ฟังแล้วผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ในทันที เช่น ในสมัยหนึ่ง
พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย ด้วย
สังขยวิภังคสูตร (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๔, ๒๕๓๘, หน้า ๔๔๑)
แสดงถึงพระองค์ทรงพิถีพิถันในการเลือกใช้ภาษา ทรงใช้ภาษาที่ประกอบด้วยประโยคง่ายๆ
สั้นๆ ได้รับความหมายทั้งสิ้น ดังนี้ คือ

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงคบหาสารีบุตรและโมคคัลลานะเกิด
ทั้งสองรูปนี้เป็นบัณฑิต ภิกษุผู้นุเคราะห์เพื่อร่วมประพาศพรหมจรรย์ สารีบุตรเปรียบเหมือน
มารดาผู้ให้กำเนิด ส่วนโมคคัลลานะเปรียบเหมือนมารดาผู้เลี้ยงดูทารกที่เกิดแล้ว สารีบุตรย่อม
แนะนำในโสดาปัตติผล โมคคัลลานะ ย่อมแนะนำให้ผลขั้นสูงขึ้นไป สารีบุตรสามารถที่จะบอก
แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้อริยสัง ๔ เป็นสิ่งง่ายโดยพิสดารได้”

๓.๒.๒ การใช้สื่อคือการใช้วัสดุที่หาได้ง่ายในภูมิประเทศนั้นๆ เป็นอุปกรณ์
ในการสอน เช่น เมื่อมีพระประสงค์ที่จะสอนพระพุทธสาวกว่า การมีความเห็นชอบคือหนทางที่
จะนำไปสู่พระนิพพาน พระองค์ก็ทรงใช้ท่อนไม้ใหญ่ท่อนหนึ่งที่ลอยมาตามแม่น้ำคงคาเป็น
อุปกรณ์ในการสอนดังนี้ คือ (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๘,
๒๕๓๘, หน้า ๒๔๕) สมัยหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ริมฝั่งแม่น้ำคงคา ทอดพระเนตรเห็น
ท่อนไม้ใหญ่ท่อนหนึ่งลอยตามกระแสน้ำในแม่น้ำคงคา จึงตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าท่อนไม้
นั้นไม่ลอยเข้าไปติดฝั่งข้างนี้หรือข้างโน้น ไม่จม ไม่เกยบก ไม่ถูกมนุษย์หรืออมมนุษย์จับไว้ ไม่ถูก
น้ำวนพัดวนไปมา และไม่ผูกพันในเสี้ยก่อน ท่อนไม้นั้นก็จะไหลออกไปสู่มหาสมุทร ด้วยเหตุนี้
ถ้าภิกษุทั้งหลายไม่แวะเข้าฝั่งนี้หรือฝั่งโน้น ไม่จม ไม่เกยบก ไม่ถูกมนุษย์หรืออมมนุษย์จับไว้ ไม่
ถูกน้ำวนๆ ไว้ ไม่ผูกพันในเสี้ยก่อน ภิกษุทั้งหลายก็จะได้พระนิพพานทุกรูป เพราะถือว่าการมี

ความเห็นชอบก็จะโน้มไปสู่พระนิพพานในที่สุดนั่นเอง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสจบแล้วพระภิกษุสงฆ์รูปหนึ่งทูลถามว่า สิ่งทั้งหลายที่พระองค์เปรียบเทียบนั้นคืออะไร พระพุทธองค์ก็ทรงสอนด้วยการเปรียบเทียบความหมายในลำดับต่อจากนั้น จนภิกษุผู้เรียนทั้งหลายเกิดความเข้าใจโดยทั่วกัน

๓.๒.๓ การนำวัสดุใกล้ตัวมาเป็นสื่อการสอน ในหลายๆ ครั้งในการสอนของพระพุทธองค์ จะนำเอาสิ่งของใกล้ตัว มาเป็นสื่อการสอน เพื่อให้ผู้เรียนหรือฟังตรงตามและเข้าใจได้อย่างแจ่มแจ้ง โดยได้รับประสบการณ์ตรง และจดจำการเรียนการสอนครั้งนั้นได้อย่างแม่นยำ ตัวอย่างที่คริสตสอนพระราहुล (พระโคตปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๓, ๒๕๓๙, หน้า ๑๑๙-๑๑๙) เมื่อครั้งที่พระองค์ประทับอยู่ ณ พระวิหารเวฬุวัน เสด็จไปโปรดพระราहुลถึงที่พัก พระราहुลให้การต้อนรับถวายน้ำล้างพระบาท พระพุทธองค์ทรงเหลือน้ำไว้ในภาชนะหนึ่ง คริสตถามพระราहुลว่า “ขอเห็นน้ำที่เหลือในภาชนะไหม” พระราहुลตอบว่า เห็น แล้วพระพุทธองค์ทรงตรัสเชิงอุปมาว่า “ราहुล บุคคลผู้ไม่มีความละเอียดในการกล่าวมุสาทั้งรู้ที่อยู่ สมณธรรมก็เหลืออยู่น้อย ฉะนั้นเหมือนกัน”

พระพุทธองค์ทรงเหน็บน้ำที่เหลือทิ้ง อุปมาว่า “บุคคลผู้ไม่มีความละเอียดในการกล่าวคำมุสาทั้งรู้ที่อยู่ ก็ไม่มีสมณธรรมเหมือนภาชนะที่คว่ำไว้ฉะนั้น” แล้วก็ทรงหงายภาชนะน้ำนั้นขึ้น แล้วทรงอุปมาว่า “บุคคลผู้ไม่มีความละเอียดในการกล่าวมุสาทั้งรู้ที่อยู่ ก็มีสมณะธรรมว่างเปล่าเหมือนภาชนะที่หงายขึ้นไม่มีน้ำฉะนั้น”

๓.๒.๔ การสอนโดยให้ตีความหมาย เล่นคำ เล่นภาษา และใช้คำในความหมายใหม่ บางครั้งการสอนของพระพุทธเจ้าทรงตีความหมายของเนื้อหาที่พระองค์ทรงสอนให้สอดคล้องกับพื้นฐานของผู้ฟัง เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความคิดเปรียบเทียบไปตามด้วย และเข้าใจสิ่งที่พระองค์ทรงสอนได้โดยง่าย ดังที่สอนกสิการทวาทพราหมณ์ที่ว่าพระองค์ไม่ทำนามีแต่ขอข้าวเขากิน แล้วพระพุทธองค์ก็ตรัสตอบว่า พระองค์ก็ทำนา แต่การทำนาของพระองค์นั้น มีศรัทธาเป็นพืช มีความเพียรเป็นผล มีปัญญาเป็นแอกและไถ มีหิริเป็นงอนไถ มีใจเป็นเชือก มีสติเป็นผลและประตัก เรามีกายคุ้มครองแล้ว มีวาจาคุ้มครองแล้ว เป็นผู้สำรวมแล้วในการบริโภคอาหาร เราทำการตายหว่านคือคำเพื่อเจือ เรามีความสงบเสถียรเป็นเครื่องให้งานสำเร็จ ความเพียรเป็นเครื่องให้สมหวัง ทำให้เกิดความเกษมจากโยคะ เราทำนาอย่างนี้ นาที่เราทำนั้นย่อมมีผลเป็นอมตะ บุคคลทำนาอย่างนี้ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ (พระโคตปิฎก เล่มที่ ๑๕, ๒๕๓๙, หน้า ๒๕๐)

๓.๒.๕ การยกอุทกกรรมและการเล่านิทานประกอบ (พระธรรมปิฎก, ๒๕๔๒, หน้า ๕๑) การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบาย และการเล่านิทานประกอบการสอน ช่วยให้เกิดความเข้าใจง่ายและชัดเจน เป็นเครื่องช่วยความจำได้แม่นยำ ทำให้เห็นจริง และเกิดความเพลิดเพลินในการเรียนการสอนมีรสยิ่งขึ้น เช่นเมื่อจะอธิบายให้เห็นว่า คนมีความปรารถนาดี อยากช่วยทำประโยชน์ แต่หากขาดปัญญา อาจกลับทำลายประโยชน์เสียก็ได้ เช่น นิทานชาดกเรื่อง สิงเฝ้าสวน หรือ คนขายเหล้า ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ การใช้นิทานประกอบการสอนของพระพุทธองค์

นั้นจะเห็นได้ว่าทรงใช้มากพระในพระไตรปิฎก และในคัมภีร์ต่างๆ ทางพุทธศาสนานั้นมีจำนวนมาก เฉพาะคัมภีร์ชาดกอย่างเดียวมีนิทานชาดกมากถึง ๕๕๗ เรื่อง

๓.๒.๖ การใช้คำเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมา คำอุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม เปรียบให้เห็นชัดด้วยสิ่งที่เป็นรูปธรรม หรือแม้เปรียบเทียบเรื่องที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้ความหนักแน่นเข้า เช่น ตรัสสรรเสริญพระอรหันต์ว่า

“ภูเขาศิลาล้วน เป็นแห่งที่บ ย่อมไม่หวั่นไหวด้วยแรงลมฉันไค
บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะคำนิทานและสรรเสริญ ฉันทัน” (พระไตรปิฎกฉบับมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๕, ๒๕๓๙, หน้า ๑๖)

“คนเรยนรู้น้อย ย่อมแก่ลงเหมือนโคถึก เนื้อของเขาเจริญขึ้น แต่
ปัญหาหาเจริญไม่” (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๙, หน้า ๕๑๖)

“เมื่อพระอาทิตย์จะอุทัย ย่อมมีแสงเงินแสงทองปรากฏขึ้น เป็นนิมิต
มาก่อน ฉันไค ความมีกัลยาณมิตรย่อมเป็นเบื้องต้น เป็นนิมิตหมายแห่งการบังเกิดขึ้นของ
โพชฌงค์๗ฉันทันนั้น” (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๕, หน้า ๒๑)

๓.๒.๗ อุปายเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุปายสำคัญในการเผยแผ่ในการประกาศธรรมของพระพุทธเจ้า เริ่มแต่ระยะแรกประดิษฐานพระพุทธศาสนา จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนาโดยการดำเนินพุทธกิจด้วยพุทฺโธบายอย่างี่เรียกว่าวางแผนที่ได้ผลยิ่ง ทรงพิจารณาว่าเมื่อจะเข้าไปประกาศพระศาสนาในถิ่นใดถิ่นหนึ่งโปรดใคร เป็นการวางแผนอย่างยอดเยี่ยมเมื่อครั้งสรุใหม่ ๆ ได้เสด็จไปโปรดปัญจวัคคีย์ ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดพระองค์เมื่อครั้งออกแสวงหาโมกขธรรมก่อน ข้อนี้พิจารณาได้ในข้อที่ปัญจวัคคีย์เป็นผู้ใฝ่ธรรม มีอุปนิสัยที่จะฟังธรรมของพระองค์อยู่แล้ว หรือในแง่ของการอุปการะธรรมที่เคยอุปฐากพระองค์มา หรือในแง่ที่ว่าเป็นการสร้าง ความมั่นใจในการแสดงธรรม ทำให้ผู้เคยเกี่ยวข้องหมดความแคลงใจในพระองค์ ดัดปัญหาในการที่ท่านเหล่านี้อาจไปสร้างความแคลงใจแก่ผู้อื่นต่อไปด้วย อีกอย่างหนึ่งพระท่านอัญญาโกณฑัญญะนั้นได้สั่งสมบารมีเพื่อการตรัสรู้ธรรมเป็นสาวกองค์แรกในพระศาสนา (ธรรมบท ภาค ๑, หน้า ๕๐)

๓.๒.๘ การใช้อารมณ์ขัน และการพูดตักใจล่วงหน้า การใช้อารมณ์ขันเป็นการสร้างแนวร่วมกับผู้ที่เรียนเพื่อเป็นการให้ความเบิกบานใจแก่ผู้ที่ฟัง การใช้อารมณ์ขันของพระพุทธองค์นั้นเห็นได้จากครั้งหนึ่งเมื่อพระพุทธองค์ทรงรับบาตรจากอุทัยพราหมณ์เป็นวันที่สามแล้ว อุทัยพราหมณ์ก็ทูลถามพระพุทธองค์ว่า พระองค์คงจะคิดในรสอาหารของข้าพระองค์เป็นแน่ถึงได้เสด็จมาบ่อยๆ พระพุทธเจ้าตรัสตอบโดยใช้อารมณ์ขัน ด้วยการหยิบเขาคำว่า บ่อยๆ ของพราหมณ์มาเป็นการสอนแล้วตรัสเป็นพระคำรัสว่า(พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๕, หน้า ๒๕๒) กลีกรยอมหวานพีชบ่อยๆ ฝนยอมคกบ่อยๆ ขวานยอมไถนาบ่อยๆ แวนแคว้นยอมบริบูรณ์ด้วยธัญชาติบ่อยๆ ยาจกยอมขอบ่อยๆ ทานบติยอมให้ทานบ่อยๆ แล้วก็เข้าถึงสวรรค์บ่อยๆ ผู้ต้องการ

น้ำนมย้อมมีดินนมบ่อยๆ ลูกโคย้อมเข้าหาแม่โคบ่อยๆ บุคคลย้อมลำบากและดินนมบ่อยๆ คนเขลา ย้อมเข้าถึงครรภ์บ่อยๆ สัตว์ย้อมเกิดและตายบ่อยๆ บุคคลทั้งหลายย้อมนำศพไปป่าช้าบ่อยๆ ส่วน คนมีปัญญาพึงจะเกิดบ่อยๆ แต่เมื่อได้มรรคแล้วย้อมไม่เกิดอีก

ส่วนการพูดตั้งใจล่วงหน้า เป็นการใช้เทคนิคการสอนด้วยการสอนเพื่อ ทำให้ผู้เรียนเกิดสติขึ้นเสียก่อน จะได้มีสติและปัญญาที่จะฟัง จะเห็นได้จากพุทธกิจที่พระพุทธเจ้า ทรงโปรดองคุลิมาล (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๓, หน้า ๔๑๐-๔๑๑) เมื่อพระพุทธองค์เสด็จผ่านป่าที่องคุลิมาลาอาศัยอยู่เพื่อตัดทำลายคนเดินทางเมื่อองคุลิมาลเห็น จึงวิ่งตามด้วยมุ้งหิ้งที่จะทำร้าย แล้วกล่าววาจาว่า หยุดเกิด สมณะ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เรา หยุดแล้ว องคุลิมาลจึงว่า พระองค์กล่าวมุสาวาท แต่พระพุทธเจ้ากลับตรัสว่า เราหยุดแล้ว แต่ ท่านสียังไม่หยุด คือ เราหยุดจากการทำความชั่ว เป็นเหตุให้องคุลิมาลสามารถกลับใจตนเองได้

๓.๒.๙ การใช้วาจาจากกล่าวตักเตือน บางครั้งในการสอนนักเรียนก็หลงลืมสติ ไม่ตั้งใจฟังในสิ่งที่จะสอน ดังนั้นต้องเลือกการใช้วาจาว่ากล่าวนักเรียน เพื่อที่จะควบคุม ห้องเรียนให้อยู่ในความสงบ แม้แต่ในประวัติของพระพุทธองค์ก็เคยใช้วาจาว่ากล่าวตักเตือน ภิกษุ เพื่อให้เปลี่ยนพฤติกรรมที่ต้องประสงค์ ดังที่ทรงตักเตือนยโสภิกษุและภิกษุ ๕๐๐ รูป (พระไตรปิฎก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๒๕, หน้า ๑๔๖-๑๔๙) ความว่า สมัยหนึ่ง ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป มีพระยโสชะเป็นประมุข พวกกันเดินทางมาเพื่อขอเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ เขตวันมหาวิหาร ภิกษุเหล่านี้ต่างทยอยกันมา ครั้นถึงแล้วก็เก็บบาตร จีวร จัดที่อยู่อาศัยและ สันทนาการปราศรัยกับภิกษุซึ่งจำพรรษาอยู่ก่อนเป็นเสียงอื้ออึงไกลลล จนเสียงนั้นดังไปถึงพระพุทธองค์ พระพุทธองค์จึงให้พระอานนท์ไปตามภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว ตรัสถามว่า เหตุใดจึงส่งเสียงดังอื้ออึง เหมือนพวกชาวประมงแย่งปลากัน พระยโสชะกราบทูลสาเหตุให้ทรงทราบ เมื่อรับฟังเสด็จแล้ว พระพุทธองค์ก็ทรงทราบด้วยปัญญารู้เห็นว่า ภิกษุเหล่านี้คงไม่อาจจะสั่งสอนได้ด้วยวาจาไพเราะ เช่นนี้ จึงทรงใช้วิธีว่ากล่าวตักเตือนไปว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงไป เราขอ ประณามเธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายไม่ควรอยู่ในสำนักของเรา" ภิกษุ ๕๐๐ รูปจึงยอมจำนนต่าง พวกกันทูลลาแล้วก็เดินทางไปจนถึงฝั่งแม่น้ำวัดคฤมุทา แคว้นวัชชีชนบท เข้าจำพรรษาอยู่ ณ ที่นั้น เมื่อจำพรรษาเรียบร้อยแล้ว พระยโสชะจึงกล่าวตักเตือนกันว่า เราถูกพระพุทธองค์กล่าววาจาประณาม ก็เพราะพระองค์ทรงหวังให้เราทั้งหลายดำเนินตามพุทธวัตรที่ทรงตรัสสอน ดังนั้น พวกเราควร ปฏิบัติธรรมให้ดีเถิด และในที่สุดภิกษุ ๕๐๐ รูปก็ทำให้ตนได้บรรลุวิชชาสามโดยทั่วกัน

๓.๒.๑๐ การตอบปัญหา ในการเรียนการสอนสิ่งที่จำเป็นอย่างหนึ่งเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ต้องพยายามกระตุ้นให้เกิดการเรียนรู้โดยการตั้งคำถามและตั้งปัญหาให้นักเรียน ตอบ หรือกระตุ้นให้นักเรียนตั้งปัญหาเพื่อจะถามปัญหา ดังจะเห็นได้จากการตอบปัญหาของ พระพุทธเจ้า ซึ่งปัญหาที่พระองค์ตอบนั้นแบ่งออกเป็นประเภทได้ดังนี้ คือ

๑) ปัญหาที่ฟังตอบโดยตรง คือ ปัญหาที่พระองค์เห็นว่าจะเป็น ประโยชน์แก่ผู้ถาม เช่น ทรงตอบพระอานนท์เกี่ยวกับเรื่องที่ตั้งใจให้พระภิกษุปฏิบัติเกี่ยวกับมาตุคาม

๒) ปัญหาที่ฟังจำแนกก่อนแล้วจึงตอบ ได้แก่ปัญหาที่ผู้ถาม ถาม โดยอาการจะวางเป็นอุบายให้ผู้ตอบพลาดพลั้ง หรือเป็นปัญหาที่ประสงค์จะลงอุบายให้ผู้ถาม ผู้ตอบ ปัญหาเช่นนี้หากตอบโดยตรงในทันทีจะเป็นผลร้ายได้ จึงทรงกำหนดให้จำแนกเสียก่อน แล้วให้ตอบเป็นกลางๆ อันเป็นการแสดงให้ผู้ถามทราบว่าผู้ตอบรู้เท่าทัน แต่ก็ไม่มีเมตตามาก พอที่จะตอบคำถามนี้แก่ผู้ถาม

๓) ปัญหาที่ฟังย้อนถามก่อนแล้วจึงตอบ ได้แก่ปัญหาซึ่งถามโดยผู้ที่มีความเข้าใจในเรื่องที่ถามคลาดเคลื่อนอยู่แล้ว เพื่อที่จะทำให้ผู้ถามเข้าใจเรื่องนั้นอย่างถูกต้อง ชัดเจนด้วยตัวของตัวเอง

๔) ปัญหาที่ไม่ฟังตอบ คือ ปัญหาที่ไม่ได้เกิดประโยชน์อันใดแก่ผู้ถามเลย เป็นที่มุ่งจะถกเถียงอวดภูมิปัญญาซึ่งกันและกันมากกว่า ไม่ใช่ปัญหาที่นำไปสู่ความเข้าใจที่แท้จริง เหมือนอย่างชายถูกลูกศรอาบยาพิษนอนเจ็บอยู่ก็ควรจะถอนลูกศรในทันทีแล้ว เยียวยารักษาแผลให้หายเสียก่อน ไม่ใช่มีวไปถามว่า ลูกศรนั้นใครยิงมา ทำด้วยอะไร ขนาดยาว กว้างแคไหนก่อน

๓.๒.๑๑ การใช้ไหวพริบในการโต้ตอบ ในการถามปัญหาของผู้เรียน บางครั้ง เมื่อผู้ถามๆโดยทวิฏฐิ พระพุทธเจ้าในฐานะผู้ตอบก็ต้องใช้ไหวพริบเข้าช่วย เพื่อจงให้ผู้ถามเกิดความเข้าใจที่ถูกต้องพร้อมๆ กัน เกิดความศรัทธาเลื่อมใสไปด้วย ซึ่งจะทำให้ผู้ถามเกิดการเรียนรู้ที่ถูกต้องสืบไป อาทิเช่น ทรงใช้ไหวพริบปฏิภาณโต้ตอบกับพระเจ้าปเสนทิโกศล (พระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เล่มที่ ๑๕, หน้า ๑๑๘-๑๒๑) คือ สมัยหนึ่งพระเจ้าปเสนทิโกศลได้ไปเข้าเฝ้าทูลถามพระพุทธเจ้าว่า บรรดาคณาจารย์เจ้าลัทธินี้มีชื่อเสียงทั้งหลาย คือ ปุณณกัสมปะ มักขลิโคศล นิคเรณัณนาฏบุตร สัจจชัยเวลัฏฐบุตร ปุททะกัจจายนะ อชิตเกสกะมพลเป็นต้น เมื่อถูกพระองค์ถามก็ไม่ปฏิบัติตามว่าคนได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ พระพุทธเจ้าตรัสตอบด้วยไหวพริบปฏิภาณว่า “ดูก่อนมหาบพิตร มีของอยู่สี่อย่างที่สมควรดูหมิ่น ของสี่อย่างนั้นคือ กษัตริย์ไม่ควรดูหมิ่นว่ายังทรงพระเยาว์ ภูไม่ควรดูหมิ่นว่าตัวเล็ก ไฟไม่ควรดูหมิ่นว่าเล็กน้อย และภิกษุไม่ควรดูหมิ่นว่ายังหนุ่ม” เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสจบลง พระเจ้าปเสนทิโกศลก็บังเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างจริงจังและปวารณาตัวเป็นอุบาสกตลอดชีวิต

๔. ทุทธวิธีว่าด้วยการวิเคราะห์ผู้เรียน

การที่ผู้สอนมีความรู้ดีแล้วจะสอนให้แก่ผู้รับเหมือนที่ตนเองรู้มานั้น ย่อมไม่อาจประสบความสำเร็จในการสอนได้ง่าย การเข้าใจตัวผู้เรียนจึงจะเป็นเคล็ดลับสำคัญที่จะทำให้การสอนได้รับผลสำเร็จ มีคำกล่าวที่ว่า “ผลสำเร็จของมวลศิษย์ คือผลสัมฤทธิ์ของครู” ดังนั้น ครูที่จะสอนให้ผู้เรียนประสบความสำเร็จจะต้องเข้าใจผู้เรียน ที่ปัจจุบันนิยมเรียกว่า “ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง” นั้นเอง

๔.๑ การวิเคราะห์ระดับผู้เรียน

พระพุทธเจ้าทรงวิเคราะห์ผู้ที่รับคำสอนหรือผู้เรียนนั้น โดยทรงแบ่งบุคคลออกเป็นประเภทต่างๆ ตามความเหมาะสม ดังนี้

๔.๑.๑ แบ่งตามสถานภาพผู้เรียน (บริษัท ๔) ได้แก่

- ๑) ภิกษุ เพศพระ
- ๒) ภิกษุณี เพศพระสตรี
- ๓) อุบาสก ขรवासชาย
- ๔) อุบาสิกา ขรवासหญิง

ทรงบัญญัติหลักปฏิบัติตามความเหมาะสม ตัวอย่างเช่น ภิกษุต้องรักษาศีล ๒๒๗ และศีลปลีกย่อยอีกจำนวนมาก ส่วนสามเณรทรงให้ปฏิบัติตามหลักสิกขาบท ๑๐ ประการ เป็นต้น

๔.๑.๒ แบ่งตามระดับความสามารถในการเรียนรู้ (สติปัญญา)

พระพุทธเจ้าทรงแบ่งผู้เรียนตามระดับสติปัญญาได้แก่ บุคคล ๔ จำพวก (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๓๖, ๒๕๓๙, หน้า ๑๔๓-๑๔๗) เปรียบกับบัว ๔ เหล่าคือ

- ๑) อุกฆฏัตถุญญ ผู้ที่พอยกหัวข้อก็รู้ ผู้รู้ ผู้เข้าใจได้ฉับพลันเพียงแคื่อยกหัวข้อขึ้นแสดง หมายถึง ผู้มีสติปัญญาดี ฉลาดเฉียบแหลม
- ๒) วิปจิตถุญญ ผู้รู้ต่อเมื่อขยายความรู้เข้าใจได้ต่อเมื่อทรงอธิบายความพิสดารออกไป หมายถึง ผู้สามารถรู้และเข้าใจเนื้อหาต่อเมื่อได้ฟังคำอธิบาย
- ๓) เนยยะ ผู้ที่พอจะแนะนำได้ ผู้ที่พอจะค่อยชี้แจงแนะนำให้เข้าใจได้ แต่ต้องแนะนำสั่งสอนอยู่บ่อยๆ อธิบายอย่างละเอียดจึงจะเข้าใจได้
- ๔) ปทปรมะ ผู้มีบทเป็นอย่างยิ่ง ผู้อับปัญญา สอนให้รู้ได้แต่เพียงตัวบทคือพยัญชนะหรือถ้อยคำ ไม่อาจเข้าใจเนื้อหาความหมายหรือไม่ยอมรับฟังคำอธิบายใดๆ ทั้งนั้น

๔.๑.๓ แบ่งตามลักษณะพื้นเพชีวิต (จริต ๖)

ความประพฤติปกติ ความประพฤติซึ่งหนักไปทางใดทางหนึ่งอันเป็นปกติประจำอยู่ในสันดาน พื้นเพของจิต อุปนิสัย พื้นนิสัย แบบหรือประเภทใหญ่ๆ แห่งพฤติกรรมของตัวความประพฤติเรียกว่า จริยา บุคคลผู้มีความประพฤติอย่างนั้นๆ เรียกว่า จริต (พระไตรปิฎก เล่มที่ ๒๙, ๒๕๓๙, หน้า ๓๔๐-๓๔๓) พระพุทธเจ้าทรงแบ่งผู้เรียนออกตามจริต ๖ ประเภท คือ

- ๑) ราคจริต หมายถึง ผู้มีราคะเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปทางรักสวยรักงาม
- ๒) โทสจริต หมายถึง ผู้มีโทสะเป็นความประพฤติปกติ ประพฤติหนักไปทางใจร้อนหงุดหงิด ธรรมเนียมที่เหมาะสม คือ พรหมวิหารและกสิณ โดยเฉพาะวัณณกสิณ

๓) โมหจวิต หมายถึง ผู้มีโมหะเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางโง่เขลา มงาย กรรมฐานที่เกื้อกูล คือ อานาปานสติ และพึงแก้ด้วยการเรียน ตามพึงธรรม สันทนาธรรมตามกาลหรืออยู่กับครู

๔) สัทธาจวิต หมายถึง ผู้มีศรัทธาเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางมีจิตซาบซึ้ง ซึ้นบาน น้อมใจเลื่อมใสโดยง่าย ควรชักนำไปในสิ่งที่ควรแก่ความเลื่อมใส และความเชื่อที่มีเหตุผล เช่น พิจารณาอนุสติ ๖ ข้อต้น

๕) พุทธิจวิต หรือญาณจวิต หมายถึง ผู้มีความรู้เป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปในทางใช้ความคิดพิจารณา

๖) วิตกจวิต หมายถึง ผู้มีวิตกเป็นความประพฤติกติ ประพฤติหนักไปทางนึกคิดจับจดฟุ้งซ่าน พึงแก้ด้วยสิ่งที่สะกดอารมณ์ เช่น เจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น

๔.๒ การประเมินผลการสอน

ในการสอนของพระพุทธเจ้าแต่ละครั้งนั้น จะดำเนินไปจนถึงผลสำเร็จ โดยมีคุณลักษณะซึ่งเรียกได้ว่าเป็นลีลาในการสอน ๔ อย่าง ดังนี้

๔.๒.๑ สันทัสสนา สอนได้แจ่มแจ้ง คือ การสอนโดยชี้แจงให้ผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เน้นการให้ความหมายและแยกประเภท เช่น สอนพราหมณ์ที่เชื่อว่าการอาบน้ำในแม่น้ำคงคาช่วยล้างบาปให้หมดไปได้ และจะทำให้เป็นพระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์ พระองค์ทรงโต้แย้งโดยชี้ให้เห็นชัดแจ้งว่า “ถ้าอาบน้ำแล้วบริสุทธิ์ได้จริง ๆ ปานนี้ พวกปลา กบ และเต่าที่แช่อยู่ในน้ำมากกว่าพวกพราหมณ์ ก็จะถูกกลายเป็นพระอรหันต์ปลา พระอรหันต์กบ และพระอรหันต์เต่าไปหมดสิ้นแล้วซิ”

เสฐียรพงษ์ วรรณปก (๒๕๕๒, หน้า ๘๔-๘๗) ได้แสดงยกตัวอย่างการสอนอย่างแจ่มแจ้งจากพระไตรปิฎกไว้ตอนหนึ่งว่า ครั้งหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงต้อนรับพราหมณ์เฒ่าคนหนึ่งทีถือว่าตนเองแก่กว่าพระพุทธเจ้า จึงหวังว่าเมื่อพบกับพระพุทธเจ้าจะต้องลุกขึ้นต้อนรับแสดงความเคารพทนในฐานะที่ตนมีอาวุโสกว่า แต่เมื่อพระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่เฉย จึงขัดใจตำพระพุทของค์ว่า คนไม่มีรชชาติ คนฉิบหาย คนเผาผลาญ คนไม่พูดไม่เกิด แล้วพระพุทธของค์ทรงอธิบายความหมายใหม่ให้พราหมณ์เข้าใจชัดเจนตามลำดับ ดังนี้

ที่ว่าเราดถาคคไม่มีรชชาติ ก็ถูกต้อง เราไม่มีรชชาติจริง ๆ เพราะรชชาติที่เขายอมรับและยกย่องกันคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสนั้น เราละได้แล้ว เราไม่มีสิ่งเหล่านี้ทำให้เราไม่มีรชชาติ ที่ว่าเราดถาคคฉิบหาย ก็จริงอีก เพราะเราสอนธรรม เพื่อทำลายกิเลสคือ โลก โกรธ หลง ให้ฉิบหายไป คำสอนของเราทั้งหมดจุดประสงค์ทั้งหมดจะทำลายกิเลสอาสวะไปจากจิตใจของเวไนยสัตว์ ฉะนั้น เราจึงเป็นคนฉิบหาย ที่ว่าเราดถาคคเป็นคณฉิบหาย ก็จริง เพราะเราสอนวิธีล้างผลาญคือ โลก โกรธ หลง จากใจของคนทั้งปวง เราจึงควรได้รับสมญานามว่า คณฉิบหายที่แท้จริง ที่ว่าเราดถาคคไม่พูดไม่เกิด ก็จริงอีก เพราะคนที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏมีกิเลสคณหา อันเป็นเชื้อที่ทำให้ไฟลุกไหม้ กิเลสเหล่านั้น เราดถาคคก็ละได้ทั้งหมดแล้ว

ดับสนิทจุดไฟที่หมดเชื้อ ไม่มีเหตุจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป เราจึงควรได้รับนามว่า 'ไม่ผิด ไม่เกิด' นี่เป็นตัวอย่างของการสอนข้อที่ว่า สอนอย่างแจ่มแจ้ง โดยการมาอธิบายความหมายใหม่ ทั้งที่พระองค์ทรงทราบว่า พราหมณ์ต้องการทำให้เจ็บแสบมาก แต่พระองค์ก็ทรงอธิบายใหม่ ให้พราหมณ์เข้าใจแจ่มแจ้ง และทรงเปรียบเทียบพระองค์กับพราหมณ์ว่า พระองค์เปรียบเหมือน ลูกไก่ตัวทำลายกระเปาะออกมาตัวแรก ต้องนับว่าเป็นพี่ลูกไก่ทั้งหมดฉันใด การที่พระองค์ทำลายกระเปาะไขคือ อวิชชาเป็นคนแรกของโลก จึงสมควรเป็นพี่ใหญ่ของสัตว์ทั้งปวง ฉะนั้น ด้วยนี้เหตุที่พระองค์จึงไม่ทรงลุกขึ้นต้อนรับ พราหมณ์จึงเกิดความเข้าใจชัดเจน จึงเปล่งอุทานออกมาด้วยความดีใจว่า แจ่มแจ้งจริงๆ

สุมน อมรวิวัฒน์ (อ้างในวสิน อินทสระ, ๒๕๔๕, หน้า ๓๓) อธิบายไว้ว่า พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีสอน อันชาญฉลาด เมื่อพระองค์แสดงพระธรรมเทศนาจบลงผู้ฟังจะสรรเสริญเสมอว่า "แจ่มแจ้งจริง พระองค์ผู้เจริญ แจ่มแจ้งจริง พระธรรมเทศนาของพระองค์เสมือน หงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่คนหลงทาง ส่องประทีปในที่มืดให้คนมีจักขุได้เห็นรูป"

๔.๒.๒ สมาปทนา สอนได้จูงใจ คือ เมื่อผู้ฟังรู้วิธีการตามข้อแรกแล้ว ก็อธิบายโดยยกตัวอย่างจูงใจให้ผู้ฟังอยากทำความดี หรืออยากละความชั่ว พร้อมทั้งยกตัวอย่างคนที่ทำสำเร็จได้ผลดีผลร้ายอย่างไร ให้ผู้ฟังเข้าใจ เช่น พระพุทธเจ้าทรงสอนองคุลิมาล องคุลิมาลวิ่งไล่ตามจะจับนิ้วพระองค์พลางตะโกนเรียกว่า "พระหยุดก่อนๆ" พระองค์ใช้เทคนิคการจูงใจ กล่าวคือ ขณะที่กำลังเสด็จดำเนินไปกลับตรัสว่า "เราหยุดแล้วๆ" คำนี้ทำให้องคุลิมาลต้องหยุดคิดทันทีว่า "ธรรมดาพระหัวโล้นพวกนี้ไม่พูดเท็จ วันนี้เพียงเจอพระหัวโล้นพูดเท็จ แปลกจริงๆน่าจะมีอะไรผิดปกติแน่ไว้อยู่" และแล้วจอมโจรพันทันนี้ก็เข้าแผนพุทธวิธีการสอน

เสฐียรพงษ์ วรรณปก (๒๕๔๒, หน้า ๘๗-๘๘) ได้แสดงตัวอย่างการสอนอย่างจูงใจไว้ตอนหนึ่งว่า ตอนที่พระอัสสชิมาณฑพ เดินบิณฑบาตด้วยบุคลิกลักษณะอันสงบน่าเลื่อมใส อุปติสสะได้เห็นอาการอันสำรวมของพระอัสสชิเข้า ทำให้เกิดความประทับใจ อยากสนทนาธรรมกับท่าน จึงเข้าไปนมัสการท่าน ขอให้ท่านแสดงธรรมให้ฟัง ท่านออกตัวว่าเพิ่งบวชไม่นาน อาจแสดงให้พิสดารไม่ได้ อุปติสสะจึงเรียนให้ท่านแสดงสั้นๆ ท่านจึงกล่าวแก่นของอริยสัจ ๔ ให้ฟัง ทำให้อุปติสสะได้ดวงตาเห็นธรรมทันที นี่เป็นตัวอย่างการสอนอย่างจูงใจ การจูงใจประการแรก คือ อุปติสสะเห็นบุคลิกภาพ กิริยาอาการอันสงบเรียบร้อยทำให้เกิดความประทับใจ น่าสนใจติดตาม การจูงใจประการที่สอง คือ การกล่าวอย่างถ่อมตนของพระอัสสชิ ทำให้อุปติสสะเกิดความประทับใจ เพราะส่วนมากท่านมักคุ้นเคยกับนักปราชญ์ที่โอ้อวดว่าตนรู้มากกว่าคนอื่นรู้น้อย แต่พอมาพบผู้รู้ที่ถ่อมตน ทำให้เกิดความประทับใจมาก

๔.๒.๓ สมุดเทศนา สอนได้แก่ลวกกล้า คือ สอนให้ผู้ฟังน้อมเอาข้อที่อธิบายมาปฏิบัติให้ได้ ปลูกใจให้เขาเกิดความแก่ลวกกล้าในการละเว้นความชั่ว ตั้งตัวในทางดี สอนแล้วผู้เรียนจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม เช่น พระพุทธเจ้าทรงสอนองคุลิมาล แต่คำว่า "เราหยุดแล้ว ท่านยังไม่หยุด" เพียงไม่กี่คำนี้สามารถหยุดจอมโจรพันทันนี้ให้ทั้งคาบและอนุญาตยอมสยบ

แทบเบื้องพระยุคลบาททันที พอได้ฟังเทศน์อีกนิดเดียวก็กลายเป็นพระอรหันต์ เป็นการปราบโจรโดยไม่ต้องใช้อาวุธแม้แต่ชิ้นเดียว แต่ใช้เทคนิคการสอนที่ถูกต้องวิธี นี้เป็นวิธีการการสอนอย่างแกลวกกล้า เป็นวิธีสอนที่ทำให้ผู้เรียนยอมรับในการนำไปปฏิบัติตามคำสอน

๔.๒.๔ สัมผัสหงสนา สอนได้ว่าจริง คือ สอนให้ผู้ฟังทราบว่ เมื่อปฏิบัติตามแล้วจะได้รับความสุขอย่างไร จะได้รับมรรค ผล นิพพาน อย่างไร ทำให้เขาเกิดความรำแริงเบื่กบานใจ เหมือนหมอนนอกจากจะแนะนำยาแล้วยังปลอบใจคนไข้ ให้คนไข้กินยาและปลอบใจให้เขารู้ว่่าเมื่อกินยาแล้วจะต้องหายจากป่วยไข้แน่นอน ปลอบขโลมใจให้ผู้ฟังรู้สึกสดชื่นแจ่มใส เป็นธรรมชาติบันเทิง นี้เป็นวิธีการสอนทำให้ผู้เรียนเห็นคุณค่าจากการปฏิบัติตาม จะทำให้ได้รับประโยชน์ตามมา

โดยสรุปแล้ว หลักทั่วไปเกี่ยวกับการสอนของพระพุทธเจ้า มี ๓ อย่าง ตามลักษณะการสอนที่ดี คือ

๑. ดันตื้นตื้น เป็นการสอนที่มีลีลาตอนต้นตื้นตื้น ไร่ใจ ดึงดูดความสนใจผู้เรียนสอนโดยแย้งเรื่องที่จะสอนเข้ากับประสบการณ์ตรงของผู้เรียน ทำให้ผู้เรียนที่มีพื้นฐานอยู่แล้วเกิดความเข้าใจได้เร็วขึ้น

๒. กลางกลมกล่อม มีเนื้อหาเรื่องที่สอนชัดเจน แจ่มแจ้ง ผู้เรียนได้เรียนแล้วเห็นความคุณค่าและสำคัญ อยากรจะนำไปปฏิบัติตาม

๓. จบจับใจ เมื่อสอนจบแล้วผู้เรียนเกิดความประทับใจ อยากรจะเรียนอีกเหมือนการสอนของพระพุทธเจ้าที่มีลีลาอันจับใจ จนผู้ฟังกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่่า "ทรงแสดงธรรมชัดเจนไพเราะยิ่งนัก เหมือนเปิดของที่ปิด จึงทำให้ประสบผลสำเร็จ ๔ ส หรือที่เรียกว่า ลีลาการสอนของพระพุทธเจ้า คือ เกิดความแจ่มแจ้ง จูงใจ แกลวกกล้า และรำแริง หรือผูกเป็นคำสั้นๆว่่า ชี้ชัด เชิญชวน คึกคัก เบื่กบาน

ซึ่งได้มีบุคคลสำคัญนำเอาวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าไปประยุกต์ใช้สอนจนประสบความสำเร็จ ดังเช่นพระราชวรมุนี (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต) (อ้างในพระวุฒิกरण วุฒิกกรโณ (พรมพิมพ์), ๒๕๔๓, บทคัดย่อ) ใช้เป็นเทคนิคและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรม สอดคล้องเช่นเดียวกับพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (๒๕๔๒, หน้า ๔๑-๔๓) ได้นำเทคนิคละวิธีการสอนดังกล่าวมาเป็นแนวทางการสอนเกี่ยวกับตัวการสอน การเทศน์ไปใช้เช่นกัน จนเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายและได้ถ่ายทอดอบรมให้บุคลากรต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพูด การเทศน์ การสอน (พระเทพโสภณ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต), ๒๕๔๖, หน้า ๖๕) ทำให้เกิดผลปรากฏชัดเจน

อำนวย ทะพิงค์แก (Amnuay Tapingkae, ๑๘๗๓, pp. ๑๔-๑๘) ได้การวิจัยในระดับดุขภูมิจิตที่มหาวิทยาลัยวอชิงตัน เรื่อง การศึกษาเปรียบเทียบปรัชญาการศึกษาแบบจิตนิยมของอเมริกากับพุทธศาสนาเถรวาท (A Comparative Study of Educational Philosophies of American idealist and Theravada Buddhism) โดยเสนอวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าว่่า ตลอดเวลา ๔๕ ปี ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้การสอบแบบต่างๆ เพื่อ

พัฒนาและปลูกฝังแนวคิดใหม่โดยหักล้างแนวความเชื่อถือแบบเดิม อาทิเช่น การใช้คำสั่งสอนให้เหมาะสมกับระดับผู้ฟัง การอภิปราย การบรรยาย การพรรณนา การถกเถียง การโต้แย้ง เป็นต้น การสอนนั้นต้องตรงกับความต้องการของผู้เรียน สอดคล้องกับความสามารถในการรับฟังของผู้เรียน และเกี่ยวข้องกับชีวิตจริงของผู้เรียน ด้วยเหตุนี้ จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาตามพุทธวิธีเป็น การศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญมานานแล้ว

ศักดิ์ดา ปรารงค์ประทานพร (Sakda prangpatanpom, ๑๙๗๘, pp. ๙๑-๙๗) เสนอ วิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิตมหาวิทยาลัทยบอสตัน เรื่องพุทธปรัชญาการศึกษา และความ เกี่ยวพันกับการศึกษาของไทย (A Buddhism Philosophy of Educational : With Implications for Educational in Thailand) โดยกล่าวถึงการสอนของพระพุทธเจ้าในพระไตรปิฎก โดยเฉพาะ พระสุตตันตปิฎก ว่ามีเรื่องเกี่ยวกับเทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า และพฤติกรรมตอบสนอง ของผู้เรียนมากมาย หากนำมาเปรียบเทียบกับหลักวิชาศึกษาศาสตร์ในปัจจุบันนี้ ก็สามารถพูด ได้อย่างเต็มภาคภูมิว่า การสอนของพระพุทธเจ้ายังคงทันสมัยและใช้ได้เหมาะสมในหลาย สถานการณ์

ประดิษฐ์ พรหมเสนา (๒๕๒๓, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาการนำวิธีสอนในสมัยพุทธกาล มาใช้สอนจริยศึกษาในระดับประถมศึกษาปีที่ ๖ ปีการศึกษา ๒๕๒๒ โรงเรียนบ้านเมืองน้อย จังหวัดศรีสะเกษ จำนวน ๕๖ คน โดยแบ่งเป็นกลุ่มทดลองและกลุ่มควบคุมเท่าๆกัน ผลการวิจัย พบว่า นักเรียนที่เรียนจากการประยุกต์วิธีการสอนในสมัยพุทธกาล มีผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนสูง กว่าการสอนวิธีการสอนปัจจุบัน อย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .๑

สิริภา บุญกาญจน์วนิษา (๒๕๔๘, บทคัดย่อ) ได้ศึกษาพุทธวิธีการสอนธรรมของ พระพุทธเจ้า เพื่อนำมาออกแบบการจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการ ๔ ส ในสาระการเรียนรู้ พระพุทธศาสนา โดยทำการทดลองจากกลุ่มตัวอย่างนักเรียน ศึกษาเฉพาะนักเรียนระดับชั้น ประถมศึกษาปีที่ ๓ จำนวน ๔๐ คน โรงเรียนประถมทวิธาภิเศก เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ ภาคเรียนที่ ๑ ปีการศึกษา ๒๕๔๗ ผลการวิจัยพบว่า หลักการสอนธรรมของพระพุทธเจ้า คือ การใช้พุทธวิธีการสอน ๔ ส มาประสานกับไตรสิกขาว่า คือ สมาธิ ปัญญา มาเป็นแนวการสอนทั้ง ภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ ๔ ส คือ สันติศาสนา สมาทปนา สมุคเดชนา สัมปหังสนา หลังการทดลองพบว่า การนำหลักการและพุทธวิธีการสอนมาประยุกต์ใช้ในการ ออกแบบการจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบบูรณาการ ๔ ส สามารถทำได้ และช่วยให้ผลการเรียนรู้มี ประสิทธิภาพ นักเรียนเกิดเจตคติที่ดีต่อการเรียนวิชาพระพุทธศาสนาสูงกว่าก่อนเรียน อย่างมี นัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .๑

การเรียนการสอนวิชาพระพุทธศาสนาของพระภิกษุสามเณรมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ ต้องนำเอาหลักการและวิธีการสอนของพระพุทธเจ้ามาประยุกต์ใช้ในการสอนวิชาพระพุทธศาสนาใน โรงเรียน เพื่อให้การเรียนการสอนเกิดประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น และทำให้ให้ผู้เรียนเกิดความเข้าใจ แจ่มแจ้ง จูงใจ แก่ล้าวกล้า ไร่ร้าง อันจะก่อให้เกิดผลสำเร็จอย่างยิ่งในการสอนวิชาพระพุทธศาสนา

แนวคิดและทฤษฎีการสร้างการเรียนรู้

๑. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

๑.๑ ความหมายการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

สมใจ ปราบพล (๒๕๔๔, หน้า ๑๓-๑๔) กล่าวว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม หมายถึงการที่นักเรียนแต่ละคน มีส่วนร่วมโดยการเอาจิตใจเข้าร่วมทำให้เกิดการเรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อม อาศัยหลักการเรียนรู้เชิงประสบการณ์ และการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ ได้รับประสบการณ์ที่สัมพันธ์กับชีวิตจริง ได้รับการฝึกฝนทักษะการแสวงหาความรู้ ทักษะการบันทึกความรู้ ทักษะการคิด ทักษะการจัดการความรู้ ทักษะการแสดงออก ทักษะการสร้างความรู้ใหม่ และทักษะการทำงานกลุ่ม

อรจรรย์ ณ ตะกั่วทุ่ง (๒๕๔๕, หน้า ๕๑) กล่าวว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม เป็นการเปิดโอกาสให้นักเรียนมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น ตัดสินใจเลือกบทเรียนที่ต้องการเรียนรู้ในลักษณะกลุ่มหรือศึกษาด้วยตนเอง นักเรียนจะร่วมกันจัดกิจกรรมการเรียนรู้ทุกขั้นตอนฝึกปฏิบัติการวางแผนการทำกิจกรรมการเรียนรู้ร่วมกันและทำรายงานผลการเรียนรู้

สุนทนา พรหมบุญและอรพรรณ พรสีมา (๒๕๔๙, หน้า ๓๔-๓๕) กล่าวว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมช่วยเตรียมนักเรียนให้พร้อมที่จะเผชิญกับชีวิตจริงเพราะลักษณะของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม เปิดโอกาสให้นักเรียนได้รับฝึกหัดต่อการเรียนรู้ของตนเอง ได้ลงมือปฏิบัติ ทำกิจกรรมกลุ่ม ฝึกฝนทักษะการเรียนรู้ทักษะการบริหาร การจัดการ การเป็นผู้นำผู้ตาม และที่สำคัญเป็นการเรียนรู้ที่มีความสัมพันธ์สอดคล้องกับชีวิตจริงของนักเรียน มากที่สุดวิธีหนึ่ง อีกทั้งยังช่วยเสริมสร้างบรรยากาศการเรียนรู้ที่ดี ช่วยให้นักเรียนได้ฝึกฝนความเป็นประชาธิปไตยฝึกการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ช่วยให้นักเรียนเกิดทัศนคติที่ดีต่อการเรียนต่อผู้สอน ต่อสถานศึกษาและต่อสังคม

สรุปได้ว่า การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม จะช่วยให้ผู้เรียนเกิดการค้นพบตนเอง เข้าใจความต้องการและทราบถึงระดับความสามารถของตนเองได้รับประสบการณ์ที่สัมพันธ์กับชีวิตจริง ได้รับการฝึกฝนทักษะการแสวงหาความรู้ในรูปแบบต่างๆที่หลากหลายได้ฝึกทักษะการเรียนรู้ ทักษะคิด ทักษะการทำงานเป็นทีม การเป็นผู้นำผู้ตาม ฝึกทักษะการบันทึกความรู้ ทักษะการแสดงออก ทักษะการสร้างความรู้ใหม่ และทักษะการทำงานอื่นๆ สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้ผู้เรียนได้รับการพัฒนา ไปสู่การเป็นคนเก่ง ดี และมีความสุข ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้สอน ผู้ปกครอง และสังคมปรารถนาอย่างยิ่ง

๑.๒ หลักการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

หลักการของการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม คือ กระบวนการสร้างความรู้โดยผู้เรียนเป็นเจ้าของการเรียนรู้เอง เป็นการเรียนรู้ที่อาศัยประสบการณ์เดิมของนักเรียน ก่อให้เกิดความรู้ใหม่ๆ อย่างต่อเนื่อง นักเรียนสามารถกำหนดหลักการที่ได้จากการปฏิบัติและสามารถประยุกต์ใช้ทฤษฎีหรือหลักการได้อย่างถูกต้อง

๑.๓ รูปแบบการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

สมุณฑุลา พรหมบุญ (๒๕๔๐, หน้า ๑๖) เสนอรูปแบบการเรียนรู้มีส่วนร่วมดังนี้

๑. **ขั้นประสบการณ์ (experience)** ในการจัดการเรียน เนื้อหาที่ใช้ในการให้ความรู้หรือนำไปสู่การสอนทักษะต่างๆส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องที่นักเรียนมีประสบการณ์อยู่ก่อนแล้ว องค์ประกอบที่เป็นประสบการณ์นี้ผู้สอนจะพยายามกระตุ้นให้นักเรียนซึ่งมีประสบการณ์อยู่ก่อนแล้วดึงประสบการณ์ของตัวเองออกมาใช้ในการเรียนรู้ และสามารถแบ่งปันประสบการณ์ที่เหมือนหรือแตกต่างไปจากตนเองได้ ขึ้นอยู่กับการใช้กระบวนการกลุ่มของผู้สอน การที่ผู้สอนพยายามให้นักเรียนดึงประสบการณ์มาใช้ในการเรียนจะทำให้เกิดประโยชน์ทั้งนักเรียนและผู้สอนดังนี้

๑.๑ นักเรียน ได้ดึงประสบการณ์ของตนเองออกมานำเสนอร่วมกับเพื่อนๆจะทำให้นักเรียนรู้สึกว่าคุณเองได้มีส่วนร่วมในฐานะสมาชิกคนหนึ่ง มีความสำคัญที่มีคนฟังเรื่องราวของตนเอง และได้รับโอกาสรับรู้เรื่องราวของคนอื่น ซึ่งจะทำให้มีความรู้เพิ่มขึ้น ทำให้สมพันธภาพในกลุ่มนักเรียนเป็นไปด้วยดี

๑.๒ ผู้สอน ไม่ต้องเสียเวลาในการอธิบายหรือยกตัวอย่างนักเรียนฟังเพียงแต่ใช้เวลาเล็กน้อยกระตุ้นให้นักเรียนได้เล่าประสบการณ์ของตนเอง หรือผู้สอนอาจจะยกกรณีตัวอย่าง หรือใช้สถานการณ์จริง

๒. **ขั้นการสะท้อนและอภิปราย (reflection and discussion)** ผู้เรียนได้แสดงความคิดเห็น และความรู้สึกของตนเองแลกเปลี่ยนกับสมาชิกในกลุ่ม ซึ่งผู้สอนจะเป็นผู้กำหนดประเด็นการวิเคราะห์ วิจารณ์ นักเรียนจะได้เรียนรู้ถึงความคิด ความรู้สึกของคนอื่นที่ต่างไปจากตนเอง จะช่วยให้เกิดการเรียนรู้ได้กว้างขวางขึ้น และผลสะท้อนความคิดเห็นเป็นการอภิปรายจะทำให้ได้ข้อสรุปที่หลากหลาย หรือมีน้ำหนักมากยิ่งขึ้น

๓. **ขั้นความคิดรวบยอด (concept)** เป็นขั้นที่นักเรียน ได้เรียนรู้เกี่ยวกับเนื้อหาวิชาหรือพัฒนาด้านพุทธิพิสัย (cognitive) เกิดได้หลายทางเช่น จากการบรรยายของผู้สอน การมอบหมายให้อ่านจากเอกสาร ตำรา หรือได้จากการสะท้อนความคิดเห็นหรืออภิปรายในองค์ประกอบที่ ๒ โดยผู้สอนอาจจะสรุปความคิดรวบยอดให้จากการอภิปรายและการนำเสนอของนักเรียนแต่ละกลุ่ม นักเรียนจะเข้าใจและเกิดความคิดรวบยอด ซึ่งความคิดรวบยอดนี้จะส่งผลไปถึงการเปลี่ยนแปลงเจตคติ หรือความเข้าใจในเนื้อหาขั้นตอนของการฝึกทักษะต่างๆ ที่จะช่วยทำให้นักเรียนปฏิบัติได้ง่ายขึ้น

๔. **ขั้นการทดลอง/การประยุกต์แนวคิด (experimentation/application)** เป็นขั้นที่นักเรียนได้ทดลองใช้ความคิดรวบยอดหรือผลิตขั้นความคิดรวบยอดในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การสนทนา สร้างคำขวัญ ทำแผนภูมิ เล่นบทบาทสมมุติ ฯลฯ เป็นการแสดงถึงผลของความสำเร็จของการเรียนรู้ในองค์ประกอบที่ ๑ ถึง ๓ ผู้สอนสามารถใช้กิจกรรมในองค์ประกอบนี้ ในการประเมินผลการเรียนการสอนได้

การเรียนการสอนส่วนใหญ่มักจะขาดขั้นตอนการทดลองหรือประยุกต์แนวคิด ซึ่งถ้าพิจารณาให้ดีจะเห็นว่าเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่ผู้สอนจะเปิดโอกาสให้นักเรียนได้รู้จักการประยุกต์ใช้ความรู้ไม่ใช่เรียนแค่รู้แต่ควรนำไปใช้ได้จริง

๑.๔ การจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

การพัฒนาบุคคลสามารถทำได้ ๓ ด้าน คือ พุทธิพิสัย จิตพิสัย และทักษะพิสัย ซึ่งมีความสัมพันธ์กัน ในที่นี้จะได้กล่าวถึงการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาแต่ละด้าน โดยใช้รูปแบบการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมไว้ดังนี้

๑. การจัดการเรียนการสอนด้านพุทธิพิสัย (cognitive) แบบมีส่วนร่วม เป็นการเรียนเพื่อทบทวนพัฒนาต่อยอดความรู้เดิม หรือการให้องค์ความรู้ใหม่ ๆ ที่นักเรียนสามารถนำความรู้ใหม่ไปผนวกกับความรู้เดิม หรือประสบการณ์เดิม เพื่อนำไปใช้ในการพัฒนาการเรียนหรือแก้ไขปัญหาในด้านการเรียน ผู้เรียนจะผ่านขั้นตอนของการเรียนรู้คือ เกิดความรู้ ความเข้าใจ และสามารถนำไปใช้ได้ การจัดการเรียนด้านพุทธิพิสัยโดยใช้การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมทั้ง ๔ องค์ประกอบดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

๒. การจัดการเรียนการสอนด้านจิตพิสัย (attitude) แบบมีส่วนร่วม เป็นการปรับเปลี่ยนหรือเสริมสร้างให้นักเรียนมีความรัก ความคิด ความเชื่อต่อสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การเรียนเพื่อเสริมสร้างเจตคติที่ดีของนักเรียนให้มีต่อการเรียน งานที่ปฏิบัติเป็นสิ่งจำเป็น เพราะถ้านักเรียนมีเจตคติที่ดีต่อการเรียนแล้ว แนวโน้มที่จะเกิดพฤติกรรมที่ดีย่อมเกิดขึ้นได้ไม่ยาก เนื่องจากเจตคติประกอบด้วย ความคิด ความเชื่อ และความรู้สึก

๓. การจัดการเรียนการสอนด้านทักษะพิสัย (skill) แบบมีส่วนร่วม ผู้เรียนจะได้รับการพัฒนาทั้งด้านความรู้ เจตคติ และทักษะ ผสมผสานกันไปและบางครั้งอาจจะเน้นด้านใดด้านหนึ่งมากกว่าอีก ๒ ด้าน ตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตร หรือวัตถุประสงค์ของวิชานั้นๆ ส่วนใหญ่หลักสูตรในการจัดการเรียนการสอนมักจะสอนให้เกิดทักษะ ซึ่งเป็นการสอนที่ผู้สอนต้องทำให้นักเรียนมีความเข้าใจอย่างชัดเจนในตัวทักษะ โดยทำเป็นขั้นตอนที่ปฏิบัติได้ง่าย และนักเรียนได้มีโอกาสลงมือปฏิบัติในสถานการณ์ใกล้เคียงตัว

ทักษะเป็นความสามารถที่คนเราไม่เคยมีมาก่อน แต่ได้เรียนรู้จากการกระทำจน กระทั่งชำนาญ ดังนั้น การสอนทักษะมี ๒ ขั้นตอน คือ

๑) ขั้นรู้ข้อเท็จจริง เป็นขั้นตอนที่มุ่งให้นักเรียนรับรู้ว่าทักษะเหล่านี้ประกอบไปด้วยองค์ประกอบการเรียนรู้ ๓ องค์ประกอบคือ ความคิดรวบยอด ประสบการณ์ และการสะท้อนความคิดและอภิปราย องค์ประกอบความคิดรวบยอดเกิดขึ้นโดยการบรรยายนำประกอบกับการยกตัวอย่างและให้นักเรียนร่วมอภิปรายถึงความสำคัญ และวิธีการฝึกทักษะนั้นๆ องค์ประกอบด้านประสบการณ์ ผู้สอนอาจใช้กรณีศึกษาหรือสถานการณ์จำลองให้นักเรียนคิดใช้ทักษะดังกล่าวหรือใช้การสาธิต ซึ่งอาจให้นักเรียนมีส่วนร่วมได้ การสาธิตจะช่วยให้นักเรียนเห็นจริงในลำดับขั้นอย่างชัดเจน ส่วนองค์ประกอบด้านการสะท้อนและการอภิปราย อาจสอนให้

นักเรียนจัดกลุ่มย่อย หรือกลุ่มระดมสมอง เพื่อหากฎเกณฑ์โดยกิจกรรมทั้ง ๓ องค์ประกอบ สามารถจัดเปลี่ยนลำดับได้ตามความเหมาะสมการสะท้อนทักษะในขั้นรัฐจัดเห็นจริง

๒) ชั้นลงมือกระทำ เป็นขั้นตอนที่เปิดโอกาสให้นักเรียนได้ลงมือปฏิบัติ ตามที่ได้เรียนรู้มาจากขั้นตอนแรก ประกอบไปด้วยการประยุกต์แนวคิด โดยให้นักเรียนฝึกให้ ทักษะโดยการใช้นบทบาทสมมุติ (role play) หรือการฝึกซ้อม (rehearsal play) เป็นกิจกรรมหลัก และมีการฝึกซ้ำโดยผลัดกันแสดงบทบาทจนชำนาญ การเรียนในรูปแบบนี้ผู้สอนต้องมีทักษะใน การใช้สถานการณ์จำลองและการสาธิต เพื่อให้นักเรียนเห็นจริงตลอดจนทักษะในการฝึก บทบาทสมมุติ และประเมินผลการฝึกกิจกรรมชั้นลงมือกระทำมี ๒ ขั้นตอนคือ การฝึกปฏิบัติ ทำ ได้โดยฝึกบทบาทสมมุติ และฝึกซ้อมบท การฝึกการประเมิน เป็นกิจกรรมที่นักเรียนช่วย ประเมินตนเอง และผู้สอนช่วยประเมิน

๒. การเรียนรู้แบบใช้สื่อที่หลากหลาย

การจัดกระบวนการเรียนรู้โดยใช้สื่อเรียนรู้การกระตุ้นให้นักเรียนอยากเรียนรู้ใน ๓ องค์ประกอบสำคัญคือ เนื้อหาสาระ ทักษะกระบวนการ ฝึกปฏิบัติทั้งกาย วาจา ใจ และคุณลักษณะ ทศนคติ ค่านิยมที่ถูกต้อง ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการเรียนรู้ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน

๒.๑ ความหมายและความสำคัญการเรียนรู้การใช้สื่อ

การใช้สื่อการเรียน หมายถึง การใช้วิธีการหรือกระบวนการ วัสดุ ของจริง เครื่องมือที่จัดทำขึ้นเพื่อใช้ในการเรียนการสอนซึ่งมีสารประโยชน์ต่อประสบการณ์การเรียนรู้ ใน การจัดกระบวนการเรียนรู้แบบดั้งเดิมนั้น สื่อการเรียนรู้จะเป็นตัวกลางที่ทำหน้าที่ถ่ายทอดให้ ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้เท่านั้น

จากผลการวิจัยทางการศึกษาพบว่า ผู้สอนมีบทบาทและหน้าที่มากขึ้นในการ วางแผนเตรียมการ และลงมือปฏิบัติให้บรรลุเป้าหมาย แต่เดิมนั้นผู้สอนเป็นแหล่งข้อมูลและเป็นผู้ ถ่ายทอดความรู้ ปัจจุบันต้องเป็นผู้ชี้แนวทางการเรียน วิธีการศึกษาหาความรู้ เป็นมีคฤเทศก์ทาง ความรู้ หรือทำหน้าที่เป็นผู้เขียนบท จัดฉาก กำกับการแสดงและร่วมแสดงด้วย ครูจะต้อง เตรียมการมากขึ้นที่จะต้องเลือกสรร และพัฒนาสื่อการเรียนการสอน ให้เป็นเครื่องมือที่มี ประสิทธิภาพ ซึ่งจะช่วยให้การเรียนการสอนบรรลุเป้าหมายที่วางไว้

ดังนั้น ผู้สอนจำเป็นต้องมีความรู้ลึกซึ้งและกว้างขวาง ทั้งในเนื้อหาสาระวิชาที่ ครูจะสอน วิธีการหรือกิจกรรมการเรียนการสอน การวางแผนการเรียนการสอนอย่างมีระบบ และ การรู้จักเลือกสรร แสวงหาและพัฒนาสื่อการเรียนการสอน ที่สำคัญที่สุด คือ ผู้สอนจะต้องตระหนัก ว่า ความสำเร็จของนักเรียน คือ ความสำเร็จของครู (กรมวิชาการ, ๒๕๔๕, หน้า ๒๐๐)

๒.๒ หลักการและแนวความคิดการใช้สื่อ

การใช้สื่อการเรียนรู้ควรประกอบด้วยองค์ความรู้ กระบวนการเรียนรู้ และพลัง ในการกระตุ้นให้นักเรียนอยากเรียนรู้ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน คุณลักษณะของสื่อที่มี ประสิทธิภาพ ได้แก่

- ๒.๒.๑ ต้องเป็นสื่อที่เน้นการค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง
- ๒.๒.๒ ครูและนักเรียนสามารถจัดทำและพัฒนาขึ้นเอง
- ๒.๒.๓ รูปแบบของสื่อมีความหลากหลาย สอดคล้องกับวิธีการเรียนรู้ธรรมชาติของสาระการเรียนรู้และศักยภาพของผู้เรียน
- ๒.๒.๔ สื่อการเรียนการสอนต้องตรงกับจุดประสงค์ เนื้อหา และกิจกรรมของบทเรียน อีกทั้งยังต้องใช้อย่างประหยัดและคุ้มค่า

๒.๓ หลักการเตรียมการใช้สื่อสอน

ในการเรียนรู้เตรียมสื่อการสอน ผู้สอนควรมีหลักการ ดังนี้

- ๒.๓.๑ จัดทำ จัดหาสื่อการสอนที่มีความสอดคล้องเหมาะสมกับบทเรียน ตามลักษณะการสอนที่จัดเตรียมไว้ เช่น ภาพ แผนภูมิ หุ่นชัก ฯลฯ
- ๒.๓.๒ สำรวจวัสดุอุปกรณ์ทุกชิ้นที่จะนำมาใช้ก่อนว่าอยู่ในสภาพที่ใช้การได้ มีความชัดเจน ไม่ขาดไม่ชำรุด อาจจะต้องปรับปรุงแก้ไขก่อนใช้จริง
- ๒.๓.๓ ทดลองใช้วัสดุอุปกรณ์ใช้จริง เพื่อการใช้ได้อย่างคล่องแคล่ว ถูกต้องตามขั้นตอน ทำให้ไม่เสียเวลาในขณะสอน
- ๒.๓.๔ จัดเตรียมห้องเรียนหรือเตรียมวัสดุอุปกรณ์ที่ต้องใช้ เช่น สายไฟ ปลั๊กไฟเครื่องฉาย ที่วางอุปกรณ์ เป็นต้น
- ๒.๓.๕ จัดเรียงลำดับวัสดุอุปกรณ์การใช้ก่อนหลัง เพื่อความคล่องตัวในการสอน

๒.๔ หลักการเลือกใช้สื่อการสอน

การเรียนรู้เลือกใช้สื่อสอน ผู้สอนควรกำหนดจุดประสงค์การสอนเสียก่อน เพื่อเป็นเครื่องชี้แนะในการเลือกใช้สื่อ และควรมีหลักการในการเลือก เช่น

- ๒.๔.๑ สื่อมีความสัมพันธ์กับเนื้อหาและตรงกับเป้าหมายเรื่องที่สอน
- ๒.๔.๒ สื่อมีความทันสมัย น่าสนใจ และเป็นสื่อที่จะผลการเรียนรู้ได้มากที่สุด
- ๒.๔.๓ สื่อมีความเหมาะสมกับวัย ระดับชั้น ความรู้และประสบการณ์ผู้เรียน
- ๒.๔.๔ สื่อการสอนที่มีสีสันดึงดูดความสนใจผู้เรียน
- ๒.๔.๕ อื่นๆ ฯลฯ

๒.๕ ประเภทของสื่อการเรียนรู้

๒.๕.๑ สื่อสิ่งพิมพ์ หมายถึง สื่อที่ทำหน้าที่เก็บความรู้ในลักษณะของภาพและตัวอักษรในรูปแบบต่างๆ เช่น หนังสือเรียน หนังสือค้นคว้า คู่มือ พจนานุกรม สารานุกรม คำวาท ภาพพลิก รูปภาพ แผนภูมิ แผนที่ ป้ายนิเทศ แผ่นพับ โปสเตอร์ ฯลฯ

๒.๕.๒ สื่อเทคโนโลยี หมายถึง สื่อการเรียนรู้ที่ผลิตขึ้น เพื่อใช้ควบคู่กับเครื่องมือโสตทัศนวัสดุ หรือเครื่องมือที่เป็นเทคโนโลยีใหม่ๆ สื่อประเภทนี้ ได้แก่ โทรทัศน์ เครื่องฉายข้ามศีรษะ เครื่องบันทึกเสียง วีดิทัศน์ สื่อคอมพิวเตอร์ช่วยสอน ซีดีรอม อินเทอร์เน็ต ฯลฯ

๒.๕.๓ สื่อประเภทวิธีการ หมายถึง กิจกรรมต่างๆ ที่ครูหรือนักเรียนจัดขึ้น ทั้งในและนอกห้องเรียน เช่น การสาธิต การแสดงบทบาทสมมติ การแสดงละครและหุ่น การจัดนิทรรศการ กิจกรรมเข้าค่ายคุณธรรม เป็นต้น

๕.๑.๔ อื่นๆ ได้แก่ คนบุคคลที่มีความรู้ความชำนาญในสาขาวิชาพระพุทธศาสนา หรือจริยศึกษา วัสดุอุปกรณ์และแหล่งการเรียนรู้ เช่น วัด พิพิธภัณฑ์ หรือสิ่งแวดล้อมหรือสังคมต่างๆ

๒.๖ ประโยชน์และความสำคัญของสื่อ

๒.๖.๑ ช่วยให้นักเรียนเกิดประสบการณ์ต่างๆ เกิดการเรียนรู้ที่ถาวร

๒.๖.๒ กระตุ้นให้เด็กสนใจและเข้าใจเรื่องนั้นๆ ได้แจ่มแจ้ง

๒.๖.๓ ทำให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้ได้เร็ว

๒.๖.๔ ใ้แก่นักเรียนสนใจในบทเรียน อยากเรียนและเรียนอย่างสนุก

๒.๖.๕ เพิ่มประสบการณ์ใ้แก่นักเรียน

๒.๖.๖ ทำให้บทเรียนที่ยากกลับง่ายขึ้น

๒.๖.๗ สร้างบรรยากาศการเรียนการสอนในห้องเรียนให้เอื้อต่อการเรียนรู้

๒.๖.๘ ทำให้นักเรียนประสบความสำเร็จในการเรียนการสอน

๓. การเรียนรู้แบบใช้แรงเสริม

การเรียนรู้ในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมด้วยการใช้แรงเสริม เป็นวิธีการหนึ่งซึ่งสามารถบูรณาการเข้ากับกิจกรรมการสอนได้ เพื่อให้เกิดแนวทางสามารถนำสามารถนำไปดำเนินการให้เกิดเป็นรูปธรรม ในการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมประกอบไปด้วย

๓.๑ การเรียนรู้การใช้แรงเสริม คือ ความเข้าใจในการกระตุ้นใ้ผู้เรียนแสดงพฤติกรรมที่พึงประสงค์เพิ่มขึ้นโดยวิธีการต่างๆ เช่น

๓.๑.๑ ประเภทอาหารหรือขนม โดยผู้สอนรู้ว่าเด็กนักเรียนชอบรับประทานอาหารอะไรก็สามารถใช้อาหารหรือขนมที่เด็กชอบมาเป็นแรงเสริม แต่เวลาที่มีประสิทธิภาพสูงสุด คือเป็นเวลาเด็กหิวหรือช่วงเวลาใกล้กับเวลารับประทานอาหาร

๓.๑.๒ กิจกรรมที่ชอบ ได้แก่ กิจกรรมต่างๆ ที่ผู้เรียนชอบ เช่น การเล่นเกมส์ ดูทีวี การฟังนิทาน การอ่านหนังสือ การวาดรูป ตัดกระดาษ ฯลฯ การใช้กิจกรรมที่ผู้เรียนชอบก็สามารถทำได้ง่าย

๓.๑.๓ แรงเสริมทางสังคม ได้แก่ การยอมรับและการพูดคุยชมเชย การแสดงออกด้านคำพูด และการแสดงออกด้วยท่าทาง เช่น การพูดคุยยกย่องชมเชย การให้ของขวัญ เช่น เมื่อผู้เรียนทำความดี ผู้สอนพูดคุยยกย่องชมเชย แสดงความประทับใจ

๓.๑.๔ การใช้เบี้ยอรรถกร ได้แก่ การใช้ดาว หรือคะแนนเป็นตัวแรงเสริม โดยที่เบี้ยดาวหรือคะแนน สามารถนำไปแลกแลกขนมอาหาร สิ่งใ้ผู้เรียนต้องการได้ หลักการใช้เบี้ยอรรถกรต้องบอกวิธีใ้ใ้เด็กได้ทราบด้วย เช่น ทำอะไรบ้าง ที่จะใ้รับ มีกฎเกณฑ์อะไรบ้าง

๓.๒ การลงโทษ คือ การทำให้ผู้เรียนยุติพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ ด้วยวิธีต่างๆดังนี้

๓.๒.๑ การลงโทษทางกาย คือ การลงโทษที่ทำให้ผู้เรียนเจ็บตัว เช่น ใช้ไม้เรียวตี หยิก เขกศีรษะ เป็นต้น

๓.๒.๒ การลงโทษทางใจ คือ การใช้วาจาว่ากล่าว แสดงความไม่พอใจ ผิดหวังหรือเสียใจที่ผู้เรียนทำผิด หรือทำสีหน้าท่าทางเพิกเฉยไม่สนใจผู้เรียน การลงโทษทางใจเป็นวิธีการปลูกฝังจริยธรรมได้อย่างมีประสิทธิภาพกว่าการลงโทษทางกาย ทั้งนี้เพราะเด็กที่ลงโทษทางกายจะไม่ทราบว่าคุณถูกลงโทษเพราะเหตุใด หรือทราบแต่เพียงว่าคุณทำอะไรไม่เป็นที่ใกล้ชิดเท่านั้น

วิธีการลงโทษผู้สอนควรจะหลีกเลี่ยงวิธีการลงโทษอย่างรุนแรงหรือไว้เหตุผล การลงโทษต้องลงโทษทันทีที่ผู้เรียนมีพฤติกรรมที่ผู้สอนเห็นว่าไม่ดี และไม่ต้องการให้ผู้เรียนทำอีกต่อไป ไม่ใช่เป็นการบังคับผู้เรียนให้ทำในสิ่งที่เราต้องการให้เขาทำ

๔. การเรียนรู้แบบบูรณาการ

การจะทำให้ผู้เรียนเข้าใจสิ่งต่างๆอย่างแจ่มแจ้ง เข้าใจความหมาย สามารถนำไปใช้ได้ก็ต่อเมื่อมีความรู้และเกิดความคิดประสานสัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน จนสามารถมองเห็นความสัมพันธ์ของสิ่งนั้นกับสิ่งอื่นรอบตัว และสิ่งที่สอนต้องให้ผู้เรียนเกิดกระบวนการเชื่อมโยงความคิดขึ้นในเนื้อหาด้วยการใช้วิธีการหลากหลาย จะทำให้ผู้เรียนได้เรียนรู้เนื้อหาต่างๆ และฝึกทักษะอย่างเชื่อมโยงกัน จะทำให้การเรียนรู้สอดคล้องกับชีวิตจริงและมีความหมายต่อผู้เรียนมากยิ่งขึ้น

๔.๑ ความหมายการเรียนรู้แบบบูรณาการ

การเรียนรู้แบบบูรณาการ หมายถึง การเรียนรู้การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ใช้วิธีการสอนหลายวิธี มีการจัดกิจกรรมต่างๆ ในการสอนเนื้อหาสาระที่เชื่อมโยงกัน ตลอดจนมีการฝึกทักษะต่างๆ ที่หลากหลาย

๔.๒ จุดมุ่งหมายของการบูรณาการ

๔.๒.๑ การเรียนรู้ทุกสิ่งมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันในชีวิตคนเรา ทุกสิ่งทุกอย่างจะเกี่ยวข้องกันอยู่เสมอ การเรียนการสอนแบบบูรณาการจะมีความสัมพันธ์กับชีวิตของนักเรียน และผู้เรียนจะเกิดแรงจูงใจในการเรียนมากกว่าแบบเดิม

๔.๒.๒ ผู้เรียนสามารถที่แก้ปัญหาได้ด้วยตนเอง ซึ่งในการแก้ปัญหา ผู้เรียนจะต้องอาศัยความรู้จากหลายสาขาวิชาในเวลาเดียวกัน

๔.๒.๓ ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนรู้โดยตรงอย่างมีจุดหมาย และมีความหมายมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การแสดงความคิดเห็นในการจัดการเรียนการสอน และช่วยสร้างความเข้าใจให้นักเรียนอย่างลึกซึ้ง

๔.๒.๔ สนองความสนใจของผู้เรียน โดยการเรียนรู้ตามเอกัตภาพ การออกแบบกิจกรรมให้นักเรียนได้เรียนรู้ตามที่ต้องการจะรู้ บรรยากาศในชั้นเรียนจะไม่เครียด สามารถกระตุ้นให้นักเรียนเรียนอย่างสนุกสนาน และบรรลุผลในการเรียนมากขึ้น

๔.๒.๕ มีการค้นหาความสัมพันธ์ระหว่างเนื้อหาสาระ ความคิด ทักษะ และ เจตคติ ช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจความคิดรวบยอดที่เรียนได้อย่างลึกซึ้ง

๔.๒.๖ การเรียนรู้การทำงานร่วมกัน ให้ผู้เรียนรู้สึกมั่นคง มีความพึงพอใจ มีความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของหมู่คณะและยอมรับผู้อื่น เต็มใจทำงานร่วมกัน

๔.๓ ลักษณะของการบูรณาการ

๔.๓.๑ การบูรณาการเชิงเนื้อหาสาระ เป็นการผสมผสานเชื่อมโยงเนื้อหา สาระหรือองค์ความรู้ในลักษณะของการหลอมรวมกัน เนื้อหาสาระที่นำมารวมกันจะมีลักษณะ คล้ายกัน สัมพันธ์กันหรือต่อเนื่องกัน แล้วเชื่อมโยงเป็นเรื่องเดียวกัน เช่น เนื้อหาเรียนบูรณา การเข้าวิชาชีพของผู้เรียน เป็นต้น

๔.๓.๒ การบูรณาการเชิงวิธีการ เป็นการผสมผสานวิธีการสอนแบบต่าง ๆ เข้าในการสอน โดยการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ใช้วิธีสอนหลายๆ วิธี ใช้สื่อการเรียน การสอนแบบสื่อประสมใช้เทคนิคการจัดกิจกรรมที่หลากหลาย เพื่อให้ผู้เรียนมีโอกาสได้เรียนรู้และ ฝึกปฏิบัติอย่างสัมพันธ์กันให้มากที่สุด เช่น ในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ เรื่องภูมิปัญญาไทย สามารถบูรณาการเชิงวิธีการด้วยการใช้เทคนิคหรือวิธีการต่างๆ ได้หลายวิธี ได้แก่ การสนทนา การทำงานกลุ่ม การไปศึกษานอกห้องเรียน เป็นต้น

๕. การเรียนรู้แบบเน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ

การจัดการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ผู้สอนควรมีความเชื่อมั่นว่า ผู้เรียนมี ความแตกต่างกัน ผู้เรียนสามารถเรียนรู้ได้ และผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ได้ทุกที่ ทุกเวลา

๕.๑ หลักการเรียนรู้เน้นผู้เรียนสำคัญ

การเรียนรู้ในการสร้างบรรยากาศ กิจกรรม สื่อ สถานการณ์ ฯลฯ ให้ผู้เรียน เกิดการเรียนรู้ได้เต็มตามศักยภาพ ผู้สอนจึงจำเป็นต้องรู้จักผู้เรียนอย่างรอบด้าน และสามารถวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อนำไปเป็นพื้นฐานการออกแบบหรือวางแผนการเรียนรู้ได้สอดคล้อง กับผู้เรียน ในการจัดกิจกรรมหรือออกแบบการเรียนรู้ อาจทำได้หลายวิธีการ แต่มีข้อควรคำนึง ว่า ในการจัดการเรียนรู้แต่ละครั้ง ต้องเปิดโอกาสให้กับผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนรู้ เช่น ให้นักเรียนเป็นผู้เลือกหรือตัดสินใจในเนื้อหาสาระที่สนใจ ให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนรู้ โดยได้คิดกิจกรรม ได้รวบรวมความรู้และลงมือปฏิบัติจริง

๕.๒ แนวคิดการเรียนรู้เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ

แนวคิด constructivism เน้นให้ผู้เรียนสร้างความรู้โดยผ่านกระบวนการคิด ด้วยตนเองโดยผู้สอนไม่สามารถปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางปัญญา (cognitive structure) ของ ผู้เรียนได้ แต่ผู้สอนสามารถช่วยผู้เรียนปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางปัญญาได้โดยจัดสภาพการณ์ ให้ผู้เรียน ซึ่งเป็นสภาวะที่ประสบการณ์ใหม่ไม่สอดคล้องกับประสบการณ์เดิม ผู้เรียนพยายาม ปรับข้อมูลใหม่กับประสบการณ์ที่มีอยู่เดิมแล้วสร้างเป็นความรู้ใหม่

๕.๓ แนวการจัดการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ

การจัดการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ เป็นการจัดการเรียนรู้โดยให้ผู้เรียนใช้กระบวนการสร้างความรู้ด้วยตนเองและฝึกฝนให้ใช้กระบวนการคิดและกระบวนการกลุ่มอย่างชำนาญ โดยใช้กระบวนการเรียนรู้ ได้แก่

๕.๓.๑ กระบวนการคิด เป็นการคิดได้ครบถ้วนตามขั้นตอน โดยเริ่มต้นจาก

๑) ระดับการคิดขั้นพื้นฐานหรือกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ได้แก่ การสังเกต การจำแนก การสื่อความหมาย การคาดคะเน รวบรวมข้อมูล สรุปผล เป็นต้น

๒) ระดับของลักษณะการคิด ได้แก่ การคิดกว้าง คิดลึกซึ้ง คิดไกล คิดคล่อง คิดหลากหลาย คิดอย่างมีเหตุผล เป็นต้น

๓) ระดับกระบวนการคิด ได้แก่ กระบวนการคิดอย่างมีวิจารณญาณ กระบวนการแก้ปัญหา กระบวนการคิดสร้างสรรค์ และกระบวนการวิจัย เป็นต้น

วิธีการสอนที่ใช้เพื่อให้ผู้เรียนใช้กระบวนการคิดในการสร้างความรู้ เช่น วิธีสืบสอบแบบแนะนำ และแบบไม่มีการแนะนำ วิธีการค้นพบ วิธีแบบเน้นปัญหา วิธีใช้ทักษะกระบวนการ กรณีศึกษา สถานการณ์จำลอง วิธีอริยสัจสี่ วิธีการเชื่อมโยงมโนทัศน์โดยใช้แผนที่ความคิด การใช้ผังมโนทัศน์

๕.๓.๒ กระบวนการกลุ่ม เป็นการเรียนรู้ให้ผู้เรียนได้ใช้กลุ่มเพื่อร่วมกันสร้างความรู้โดยประสานความร่วมมือ ประสานความคิด ทำงานร่วมกัน รับผิดชอบร่วมกันจนสามารถบรรลุเป้าหมาย การทำงานกลุ่มควรต้องเป็นการทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ คือ หัวหน้าดี สมาชิกดี และกระบวนการทำงานดี วิธีสอนที่ใช้เพื่อให้ผู้เรียนใช้ทั้งกระบวนการคิด และกระบวนการกลุ่มก็คือวิธีการสอนที่กล่าวมาแล้วข้างต้นแต่เป็นการเรียนรู้แบบเป็นกลุ่ม หรือใช้วิธีสอนกลุ่มสัมพันธ์ วิธีการอภิปราย วิธีการเรียนแบบร่วมมือ เป็นต้น

๕.๔ ลักษณะสำคัญของการจัดการเรียนรู้แบบผู้เรียนเป็นสำคัญ

๕.๔.๑ จัดการเรียนรู้โดยให้ผู้เรียนสร้างความรู้เอง

๕.๔.๒ ใช้ทักษะกระบวนการคือ กระบวนการคิด และกระบวนการกลุ่ม เพื่อให้ผู้เรียนสร้างความรู้ด้วยตนเอง

๕.๔.๓ ให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในการเรียนรู้อย่างแท้จริง ลงมือคิด ปฏิบัติ สรุปความรู้ด้วยตนเอง รวมทั้งให้ผู้เรียนมีปฏิสัมพันธ์ ทั้งสมาชิกในกลุ่มและสมาชิกระหว่างกลุ่มและปฏิสัมพันธ์กับผู้สอนผู้สอนสร้างบรรยากาศเอื้อต่อการเรียนรู้ ทั้งบรรยากาศทางกายภาพและจิตใจเพื่อให้ผู้เรียนเรียนรู้ด้วยความสุข

๕.๔.๔ มีการประเมินผลทักษะกระบวนการ และเนื้อหาสาระซึ่งเป็นการประเมินตามสภาพจริง

๕.๔.๕ ผู้สอนพัฒนาให้ผู้เรียนสามารถนำความรู้ไปใช้ในชีวิตประจำวัน

๕.๔.๖ ผู้สอนเปลี่ยนบทบาทเป็นผู้อำนวยความสะดวก

๖. การเรียนรู้แบบกระบวนการกลุ่ม

เป็นการเรียนรู้การจัดสถานการณ์การเรียนการสอนที่เปิดโอกาสให้นักเรียนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป ได้มีปฏิสัมพันธ์กันโดยมีแนวคิดการกระทำและแรงจูงใจร่วมกัน แบ่งหน้าที่ช่วยเหลือกันและกันในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง การทำงานเป็นกลุ่มที่ดีจะก่อให้เกิดประสิทธิภาพในการทำงานสูงกว่าผลรวมของประสิทธิภาพ

๖.๑ หลักการเรียนรู้โดยใช้กระบวนการกลุ่ม

เป็นการเรียนรู้โดยใช้กระบวนการกลุ่มให้นักเรียนทุกคนมีโอกาสเข้าร่วมกิจกรรมให้มากที่สุด ให้นักเรียนเรียนรู้จากกลุ่มให้มากที่สุด ฝึกให้นักเรียนเกิดความรู้ความเข้าใจและสามารถปรับตัวและทำงานร่วมกับคนอื่น ๆ ได้ กระบวนการกลุ่มเป็นการเรียนรู้ที่ยึดหลักการค้นพบและสร้างสรรค์ความรู้ด้วยตัวของนักเรียนเอง โดยผู้สอนเป็นเพียงผู้ส่งเสริมให้นักเรียนได้ค้นพบและพบคำตอบด้วยตัวเอง การเรียนรู้โดยใช้กระบวนการกลุ่ม สามารถนำหลักการดังกล่าวไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนได้ (ประพันธ์ศิริ สุเสารัจ, ๒๕๔๐, หน้า ๔๐) ดังนี้

๖.๑.๑ เกม การเรียนรู้กิจกรรมการเรียนรู้แบบเล่น มีกฎกติกาไม่สลับซับซ้อน จึงช่วยให้นักเรียนเกิดความสนุกสนานในการเรียน ช่วยให้นักเรียนได้ฝึกทักษะการคิดวิเคราะห์ การตัดสินใจ ฝึกความมีน้ำใจเป็นนักกีฬา

๖.๑.๒ บทบาทสมมติ กลุ่มนักเรียนจะต้องแบ่งบทบาทและหน้าที่ให้สมาชิกในกลุ่มได้แสดงบทบาทตามสถานการณ์ที่สมมติขึ้น เป็นวิธีที่ช่วยให้นักเรียนเกิดจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ที่ดี เกิดความเข้าใจในสิ่งที่ศึกษาอย่างลึกซึ้ง

๖.๑.๓ กรณีตัวอย่าง เป็นการเรียนจากเรื่องราวที่เกิดขึ้นจริง หรือเป็นสถานการณ์ที่เหมือนจริง โดยการเปิดโอกาส ให้นักเรียนได้ศึกษาวิเคราะห์ อภิปราย เพื่อฝึกฝนการแก้ปัญหา

๖.๑.๔ การอภิปรายกลุ่ม เป็นการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในประเด็นที่กลุ่มสนใจร่วมกัน การอภิปรายกลุ่มอาจมีสมาชิกประมาณ ๖-๑๒ คน โดยมีผู้ดำเนินการอภิปรายสมาชิกในกลุ่มร่วมกันอภิปราย การอภิปรายทำได้หลายลักษณะ ผู้สอนจะต้องเลือกตามความเหมาะสม

แนวคิดการมีส่วนร่วมในการพัฒนา

๑. ความหมายของการมีส่วนร่วม

ได้มีผู้ให้ความหมายของแนวคิดของการมีส่วนร่วมไว้หลายมิติ ดังต่อไปนี้

ปาริชาติ วลัยเสถียร, และคนอื่นๆ (๒๕๔๓, ไม่ปรากฏเลขหน้า) ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมของประชาชนในลักษณะเป็นกระบวนการของการพัฒนาตั้งแต่ต้นจนถึงสิ้นสุดกระบวนการ

ขวัญชัย วงศ์นิติการ (๒๕๓๒, ไม่ปรากฏเลขหน้า) ได้ให้คำจำกัดความเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมว่าประกอบด้วย ๓ มิติ คือ มิติที่หนึ่ง ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจว่าควรทำอะไร และควรทำอย่างไร มิติที่สอง ได้แก่ การมีส่วนร่วม การเสียสละในการพัฒนาและการลงมือปฏิบัติการตามที่ได้ตัดสินใจ มิติที่ ๓ ได้แก่ การมีส่วนร่วมในการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดจากการดำเนินงานและในการประเมินผล

จากความหมายของการมีส่วนร่วม ดังกล่าว สรุปได้ว่า มีความหมายในลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนาโดยให้บุคคลเข้ามามีส่วนในกระบวนการพัฒนาตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดโครงการ ได้แก่ การร่วมค้นปัญหา การวางแผน การตัดสินใจ การระดมทรัพยากร การบริหารจัดการ การเรียนรู้ร่วมกัน การแบ่งปันผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากโครงการ โดยจะต้องมีความสอดคล้องกับวิถีชีวิต ความเชื่อ ทัศนคติ และวัฒนธรรมของชุมชน

ในปัจจุบัน แนวคิดเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมได้รับความนิยมและเป็นที่ยอมรับกันมากขึ้นว่ามีความสำคัญ โดยเฉพาะเมื่อก้าวถึงการพัฒนายังจะต้องคำนึงการมีส่วนร่วมด้วยเสมอซึ่งการมีส่วนร่วมนี้จะทำให้บุคคลที่อยู่ในสถานการณ์หรือการดำเนินงานได้รับสวัสดิการที่ดีขึ้นและการเปิดโอกาสให้ปฏิบัติงานมีส่วนร่วมในการทำงาน จะทำให้ผู้ปฏิบัติงานเกิดความรู้สึกเกี่ยวข้องผูกพันกับงานหรือองค์กรหลายๆ สถานการณ์การมีส่วนร่วมทำให้เกิดความคิดได้มากกว่า เนื่องจากเป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกได้ระดมความคิด และร่วมมือปรายกัน เปิดโอกาสให้มีการสื่อสารแลกเปลี่ยนข้อมูลและประสบการณ์ในการทำงานร่วมกันเสริมสร้างความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ทำให้การต่อต้านลดลง ในขณะที่เดียวกันทำให้เกิดการยอมรับกันมากขึ้นผลการปฏิบัติงานดีขึ้นทำให้ผู้ปฏิบัติงานเกิดความพึงพอใจต่องานมากขึ้น

๒. วิธีการในการมีส่วนร่วม

วิธีการที่บุคคลจะเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมใดๆ นั้นมีปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ปัจจัยด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และเทคโนโลยี ทั้งภายในภายนอกองค์กร เช่น นโยบายที่กำหนดไว้ งบประมาณที่องค์กรมีอยู่ ค่านิยมของผู้นำในองค์กร รวมทั้งความรู้ ความสามารถ และความสนใจของบุคลากรในองค์กรด้วย การมีส่วนร่วมของบุคคลมีหลายระดับ ตั้งแต่การเป็นสมาชิกทั่วไป เป็นสมาชิกผู้เข้าร่วมประชุม เป็นกรรมการ หรือเป็นประธานกรรมการ ดังนั้นจึงอาจแบ่งวิธีการที่บุคคลจะมีส่วนร่วมได้ ๓ แบบ คือ เป็นผู้กระทำการ หมายถึง ผู้ที่มีส่วนร่วม

อย่างแข็งขันในกิจกรรม เป็นผู้รับผลการกระทำ หมายถึงผู้ที่ได้รับผลจากกิจกรรมโดยตรง และเป็นบุคคลทั่วไป หมายถึงบุคคลที่ไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องโดยตรง แต่มีความสำคัญต่อการมีส่วนร่วมในกิจกรรม (อคิน รพีพัฒน์, ๒๕๒๗, ไม่ปรากฏเลขหน้า)

๒.๑ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ

การตัดสินใจเป็นศูนย์กลางของการเกิดความคิดที่หลากหลาย มีการกำหนดทางเลือก การประเมินทางเลือก และการตัดสินใจเลือกทางเลือก เปรียบได้กับการวางแผนเพื่อทำทางที่เลือกมาสู่การปฏิบัติ สามารถแบ่งการตัดสินใจนี้ออกเป็น ๓ ขั้นตอน คือ

๒.๑.๑ การตัดสินใจช่วงเริ่มต้น (initial decision) โดยเริ่มจากการค้นหาความต้องการและวิธีการที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมหรือวินิจฉัยโครงการที่สำคัญ เช่น การตัดสินใจว่าควรจะเริ่มโครงการหรือไม่ เริ่มที่ใด จะได้รับเงินและแรงงานจากแหล่งใด วิธีที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมและสนับสนุนทำอย่างไร การมีส่วนร่วมในช่วงนี้เป็นขั้นตอนที่มีความสำคัญที่สุด ในการที่จะเลือกรับเอาโครงการที่เป็นประโยชน์ต่อกลุ่มคนและมีความเป็นรูปธรรม มาใช้โดยผ่านกระบวนการตัดสินใจ การเข้าไปมีส่วนร่วมยิ่งเร็วเท่าใดก็จะได้ข้อมูลทางเลือกที่มากขึ้น มีโอกาสที่จะประสบความสำเร็จได้มากและสามารถป้องกันปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นได้

๒.๑.๒ การตัดสินใจในช่วงดำเนินการ (ongoing decisions) คนในท้องถิ่นที่ไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมในการตัดสินใจช่วงเริ่มต้น อาจจะถูกชักจูงให้เข้าร่วมหลังจากที่นำโครงการเข้ามาแล้ว การมีส่วนร่วมในขั้นนี้อาจจะมีผลต่อความสำเร็จของโครงการมากกว่าการมีส่วนร่วมในการตัดสินใจช่วงเริ่มต้น ซึ่งโครงการจะต้องค้นหาความต้องการของบุคคลที่เข้ามามีส่วนร่วมในภายหลังนี้ จัดลำดับความสำคัญของโครงการ และวิธีการดำเนินโครงการที่สอดคล้องกับความต้องการของผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วม

๒.๑.๓ การตัดสินใจในช่วงปฏิบัติการ (operational decisions) เป็นความเกี่ยวข้องในองค์การเมื่อโครงการเข้ามาหรือมีการเชื่อมโยงโครงการเข้ามาสู่คนในท้องถิ่น จะมีการรวมขององค์กรต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อกำหนดนโยบาย หลักเกณฑ์สำหรับทำกิจกรรมในโครงการ กำหนดกรอบที่จะให้สมาชิกยึดถือ มีการประชุม การคัดเลือกผู้นำที่จะเข้าไปมีอิทธิพลในองค์การ

๒.๒ การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ

คนในท้องถิ่นสามารถมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ ๓ วิธี คือ

๒.๒.๑ การมีส่วนร่วมในการสนับสนุนทรัพยากร (resource contribution) ซึ่งสามารถดำเนินการได้หลากหลายรูปแบบ ได้แก่ การสละแรงงาน เงิน วัสดุอุปกรณ์ และการให้ข้อมูลข่าวสาร ทั้งหมดนี้เป็นแหล่งทรัพยากรหลักที่สำคัญซึ่งมีอยู่ในท้องถิ่น นำมาใช้เพื่อพัฒนาโครงการ การส่งเสริมโดยใช้แรงงานในท้องถิ่นเป็นสิ่งที่ดี การบริจาคเงินและวัสดุอุปกรณ์ต่างๆ และอื่นๆ แสดงให้เห็นทิศทางการชัดเจนของการมีส่วนร่วม สิ่งสำคัญของการมีส่วนร่วมนี้ คือ การรู้ว่าใครเป็นผู้สนับสนุน และทำอย่างไร โดยวิธีการสมัครใจ การได้รับค่าตอบแทน หรือ

โดยการบีบบังคับ การสนับสนุนเรื่องทรัพยากรบ่อยครั้งที่พบว่ามีความไม่เท่าเทียมกันและเป็น การแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว

๒.๒.๒ การมีส่วนร่วมในการบริหารและการประสานงาน (project administration and coordination) คนในท้องถิ่นสามารถรวมตัวกันในการปฏิบัติงานโดยการเป็นลูกจ้างหรือ สมาชิกทีมที่ปรึกษา หรือเป็นผู้บริหารโครงการเป็นสมาชิกอาสาซึ่งทำหน้าที่ประสานงาน กิจกรรมของโครงการโดยมีการฝึกอบรมให้รู้เทคนิคการปฏิบัติงานในโครงการสำหรับผู้เข้ามา บริหารหรือประสานงาน วิธีการนี้นอกจากจะเพิ่มความไว้วางใจให้กับคนในท้องถิ่นแล้ว ยังช่วย ให้เกิดความตระหนักถึงปัญหาของตนเอง อีกทั้งยังทำให้เกิดการสื่อสารข้อมูลภายใน รวมถึง คำแนะนำซึ่งเป็นปัญหาของคนในท้องถิ่นตลอดจนผลกระทบที่ได้รับเมื่อโครงการเข้ามา

๒.๒.๓ การมีส่วนร่วมในการขอความร่วมมือ (enlistment) การขอความ ร่วมมือไม่จำเป็นต้องมีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้อง แต่มักจะพิจารณาถึงผลเสียที่ตามมาภาย หลังจากที่นำโครงการเข้ามาและผลที่เกิดกับคนในท้องถิ่นที่เข้าร่วมโครงการ

๒.๓ การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์

การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมานานและมีผลในทาง เศรษฐกิจ ซึ่งไม่ควรมองข้าม การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์แบ่งได้ ๓ ชนิด คือ

๒.๓.๑ ผลประโยชน์ด้านวัตถุ (material benefits) เป็นความต้องการขั้น พื้นฐาน ของบุคคลทำให้เพิ่มการบริโภค เพิ่มรายได้และมีทรัพย์สินมากขึ้น ซึ่งควรวิเคราะห์ให้ ได้ว่าใครคือผู้มีส่วนร่วม และดำเนินการให้เกิดขึ้น

๒.๓.๒ ผลประโยชน์ด้านสังคม (social benefits) เป็นความต้องการขั้น พื้นฐาน ด้านสาธารณะ ได้แก่ ได้รับบริจาคหรือความพึงพอใจจากสาธารณูปโภค ทำให้คุณภาพ ชีวิตดีขึ้น จึงจำเป็นต้องมีการกำหนดการมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ทั้งในเรื่องปริมาณ การแบ่ง ผลประโยชน์ คุณภาพของบริการและความพึงพอใจ

๒.๓.๓ ผลประโยชน์ด้านบุคคล (personal benefits) ผลประโยชน์สำคัญที่ ได้จากโครงการมี ๓ ชนิด คือ ความรู้สึกในคุณค่าในตนเอง (self - esteem) พลังอำนาจทาง การเมือง (political power) และความรู้สึกว่าตนมีประสิทธิภาพ (sense of efficiency)

การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์ควรศึกษาผลเสียที่จะเกิดขึ้นตามมาภายหลัง ด้วยถ้าหากอัตราการมีส่วนร่วมในผลประโยชน์มีความแตกต่างกัน ซึ่งจะเป็นข้อมูลที่สำคัญใน การวางแผนนโยบายหลักที่เกี่ยวข้องว่าจะให้ใครมีส่วนร่วม หากผลที่ออกมาไม่เป็นไปตามที่ คาดหมายไว้เพื่อที่จะได้แก้ไขและหาแนวทางที่มีความเป็นไปได้ในการวางแผนโครงการใหม่

๒.๔ การมีส่วนร่วมในการประเมินผล

มีรายงานของการมีส่วนร่วมในการประเมินผลไว้น้อยเหตุที่เป็นเช่นนั้น เนื่องจากการประเมินผลที่เป็นสิ่งที่เข้าใจยากกว่าควรประเมินผลอย่างไรจึงจะเหมาะสมที่สุด ควรวิเคราะห์หรือวัดผลหลังจากที่ได้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การปฏิบัติและผลประโยชน์

มาแล้วหรือไม่ การมีส่วนร่วมในการประเมินผลทำได้ ๒ รูปแบบ คือ การมีส่วนร่วมทางตรง (direct participation) และการมีส่วนร่วมทางอ้อม (indirect participation) ในการประเมินว่าใครบ้างที่มีส่วนร่วมและก่อให้เกิดความต่อเนื่องได้อย่างไร มีข้อเสนอแนะที่จะนำไปสู่การปฏิบัติ อันจะก่อให้เกิดความสำเร็จอย่างไร มีการให้คำปรึกษาอย่างไรเกี่ยวกับข้อมูลข่าวสารที่ได้รับ โดยส่วนใหญ่แล้วเจ้าหน้าที่ของรัฐจะเป็นผู้ที่เข้ามามีส่วนร่วมในการตรวจสอบงบประมาณประจำปี ในการประเมินผลนั้นมีบ่อยครั้งที่มีการใช้สื่อ เช่น การส่งจดหมายถึงบรรณาธิการเพื่อแสดงความคิดเห็นว่าพึงพอใจหรือไม่พึงพอใจ การให้ข้อเสนอแนะเพื่อการปรับปรุง ซึ่งวิธีนี้มีผู้นิยมใช้และได้รับความสนใจมากขึ้น เนื่องจากเป็นรูปแบบของการมีส่วนร่วมในการประเมินผลที่ดีกว่าการไม่มีส่วนร่วม

การมีส่วนร่วมจึงเป็นวิธีการที่บุคคลเข้าไปร่วมอยู่ในสถานการณ์กลุ่มและมีส่วนในการกำหนดสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับตนเอง การมีส่วนร่วมที่มีมาแตกต่างกัน โดยอาจเกิดจากความต้องการของบุคคลเองหรือเกิดจากการชักนำให้มีส่วนร่วม ซึ่งบุคคลอาจมีส่วนร่วมได้ในหลายลักษณะขึ้นอยู่กับปัจจัยที่เกี่ยวข้องมีความครอบคลุมองค์ประกอบการมีส่วนร่วม ๔ ด้านคือ การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ การมีส่วนร่วมในผลประโยชน์และการมีส่วนร่วมในการประเมินผล ซึ่งมีความสอดคล้องกับการทำกิจกรรมพัฒนาธนาการระยะที่จะต้องมีการตัดสินใจร่วมกันเพื่อให้เกิดการปฏิบัติที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน มีการประเมินผลการดำเนินงาน ซึ่งหากกิจกรรมนั้นสามารถใช้ได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์ที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ก็จะก่อให้เกิดผลดีทั้งต่อตัวเยาวชนและชุมชน

๓. การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม

การเรียนรู้แบบมีส่วนร่วม (participatory learning) ว่าเป็นกระบวนการตระหนักในการพัฒนาที่พยายามส่งเสริมให้คนเกิดการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อเกิดพลังอย่างสร้างสรรค์ทั้งทางความคิดและการทำงานเพื่อให้เกิดแนวทางใหม่ในการพัฒนาของทุกฝ่าย โดยเฉพาะบทบาทภาครัฐที่จะไม่เป็นผู้สั่งการอีกต่อไป แต่จะต้องทำบทบาทเป็นผู้จัดกระบวนการเรียนรู้ ให้กับคนในชุมชนได้เกิดการเรียนรู้ด้วยตนเอง และเกิดการเรียนรู้จากการพูดคุยแลกเปลี่ยนกับผู้อื่น โดยมีหลักการเรียนรู้ที่ยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ซึ่งประกอบด้วยหลักการเรียนรู้พื้นฐาน คือการเรียนรู้เชิงประสบการณ์ (experiential learning) เป็นการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นให้ผู้เรียนสร้างความรู้จากประสบการณ์เดิมและกระบวนการกลุ่ม (group process) เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่จะทำให้นักคนได้มีส่วนร่วมสูงสุด (maximum participation) และบรรลุงานสูงสุด (maximum performance)

๔. ประโยชน์ของการที่มีส่วนร่วมในการพัฒนา

การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา ย่อมก่อให้เกิดการพึ่งตนเองได้ในที่สุด เนื่องจากเกิดการเรียนรู้วิธีการแก้ปัญหาและสร้างความเจริญให้กับชุมชนหรือหมู่บ้านของตน ผ่านกิจกรรมกระบวนการทำงานตามโครงการ เป็นการสะท้อนถึงความจริงใจของรัฐที่มีต่อการสนับสนุนให้ประชาชนมีเสรีภาพในการตัดสินใจ และกำหนดชะตากรรมของท้องถิ่นของตน เป็น

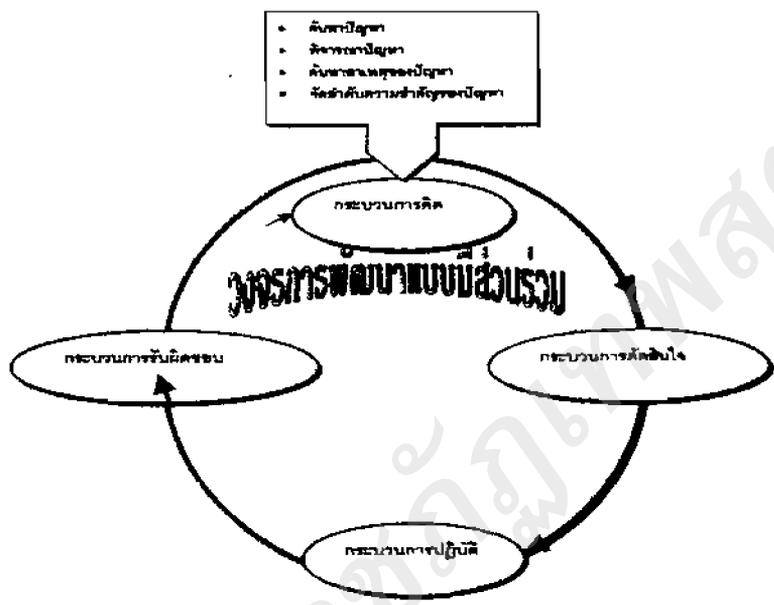
ช่องทางสะท้อนปัญหาความต้องการที่แท้จริงของท้องถิ่นได้ถูกต้องตรงประเด็นเป็นการสร้างฉันทามติร่วมกัน ซึ่งจะก่อให้เกิดความชอบธรรมในการตัดสินใจ เนื่องจากการสร้างข้อตกลงที่เกิดจากการยอมรับร่วมกันภายในกลุ่มเป็นการพัฒนาศักยภาพของบุคคล เพราะในกระบวนการมีส่วนร่วมจะต้องมีการแลกเปลี่ยนความรู้และข้อคิดเห็นระหว่างกัน ดังนั้นการมีส่วนร่วมของประชาชนจึงเป็นเสมือนเวทีในการเรียนรู้ที่มีประโยชน์อย่างมาก เป็นการสนับสนุนการพัฒนาความรักท้องถิ่นและความรับผิดชอบต่อสังคม ให้เกิดขึ้นในพฤติกรรมของประชาชนในท้องถิ่น และประชาชนเกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของผลงานอันเนื่องมาจากโครงการพัฒนาที่จัดทำขึ้นในหมู่บ้าน และจะช่วยแบ่งเบาภาระของรัฐในการดูแลรักษา

๕. ปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วม

บุคลากรในองค์กรอาจมีส่วนร่วมในการดำเนินงานต่างๆ ภายในองค์กรได้ ทั้งการมีส่วนร่วมโดยตรง มีการกระทำกิจกรรมต่างๆ ด้วยตนเอง หรือการมีส่วนร่วมทางอ้อม โดยผ่านตัวแทนที่เข้าไปทำงานแทนตน การมีส่วนร่วมมีประสิทธิภาพต่อการทำงานเป็นทีม แต่ก็มีข้อจำกัดในตัวเอง คือ ในทางปฏิบัติทำได้ยาก และอาจล้มเหลวได้ง่าย หากนำมาใช้ไม่เหมาะสม ดังนั้นหากต้องการให้เกิดการมีส่วนร่วมในระดับสูงควรคำนึงถึงปัจจัย ดังนี้ การสร้างเสริมบรรยากาศของความไว้วางใจระหว่างผู้บริหารกับบุคลากร ผู้บริหารควรสร้างบรรยากาศการทำงานที่มีความโปร่งใส เปิดเผย และให้ข้อมูลแก่บุคลากรให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ผู้บริหารควรเข้าหาบุคลากรโดยตรง มีความจริงใจต่อกัน ควรยึดเกณฑ์โดยใช้เป้าหมายและวัตถุประสงค์ขององค์กรมาตัดสิน มากกว่าการใช้เกณฑ์ของแต่ละบุคคล บุคลากรจะมีส่วนร่วมเมื่อเขารู้สึกว่าการทำงานนั้นไม่มีผลกระทบต่อความมั่นคงของตนเอง ผู้บริหารควรช่วยเหลือ เข้าใจและตระหนักถึงข้อจำกัดของบุคลากรแต่ละคน ควรมีนโยบายที่จะพัฒนาบุคลากร ควรมีการฝึกฝนอบรมบุคลากร มีการปรับระบบงานให้เหมาะสมกับบุคลากรมากกว่า ที่จะบีบบังคับให้บุคลากรปรับตัวให้เหมาะสมกับงาน และผู้บริหารควรกระจายอำนาจการตัดสินใจให้บุคลากรมีการตัดสินใจร่วมกันระหว่างผู้บริหารกับบุคลากรให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้

ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการมีส่วนร่วมในการพัฒนาชนบท ได้แก่ ปัจจัยส่วนบุคคล เช่น อายุ เพศ สถานภาพในครอบครัว ระดับการศึกษา ระดับสังคม อาชีพ รายได้ แหล่งที่มาของรายได้ ลักษณะการจ้างงาน ระยะเวลา และระยะทางจากโครงการปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม เช่น ความสลับซับซ้อนทางเทคโนโลยี ความต้องการทรัพยากร ผลประโยชน์ที่จับต้องได้ ความเป็นไปได้ของผลประโยชน์ ความรวดเร็วของผลประโยชน์ที่ได้รับ ผลประโยชน์ที่จัดสรรได้ การเชื่อมต่อโครงการ ความยืดหยุ่นของโครงการ ความสะดวกในการเข้าไปบริหารจัดการ ความครอบคลุมของการบริหารจัดการ ปัจจัยทางกายภาพ การเมือง สังคม และวิวัฒนาการต่างๆ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าการมีส่วนร่วมของบุคลากรอาจมีข้อจำกัดในตัวเอง ดังนั้น จึงควรคำนึงถึงปัจจัยที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วม เช่น ผู้บริหาร บุคลากร นโยบาย สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ดังภาพ ๒

ภาพ ๒ วงจรการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม
ที่มา : (เจลีเยว บุรีภักดี, และคนอื่นๆ, ๒๕๔๕, หน้า ๑๒๑)

วิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

๑. องค์ความรู้เกี่ยวกับการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participation Action Research : PAR) เป็นความพยายามของนักวิชาการและนักพัฒนา ในการสังเคราะห์ปัญหาและศักยภาพของงานวิจัยส่วนหนึ่งกับงานพัฒนาอีกส่วนหนึ่งและพยายามเชื่อมโยงสาระสำคัญของการพัฒนาและการวิจัยออกมาเป็นการวิจัยแบบมีส่วนร่วมหรือการวิจัยและพัฒนา (Research and Development : R & D) การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) จึงเป็นการวิจัยและพัฒนาในรูปแบบหนึ่งที่ทำกับชุมชน และมีการเชื่อมโยงส่วนที่เป็นการวิจัย (research) กับส่วนที่เป็นการพัฒนาหรือแก้ปัญหา (development) เข้าด้วยกัน

๒. แนวคิดการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม คือ กระบวนการที่ผู้คนจำนวนหนึ่งในองค์กรหรือชุมชนเข้ามาร่วมศึกษาปัญหา โดยกระทำร่วมกับนักวิจัยผ่านกระบวนการวิจัยตั้งแต่ต้น จนกระทั่งเสร็จสิ้นการเสนอผลและการอภิปรายผลการวิจัย เป็นการเริ่มต้นของคนที่อยู่กับปัญหา (problems people) ค้นหาปัญหาที่ตนเองมีอยู่ร่วมกับนักวิชาการ จึงเป็นกระบวนการที่

คนในองค์กรหรือชุมชนมิใช่ผู้ถูกกระทำ แต่เป็นผู้กระทำที่มีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้นและมีอำนาจร่วมกันในการวิจัย

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นแนวทางวิจัยที่ต่างไปจากการวิจัยเชิงวิทยาศาสตร์ธรรมชาติหรือทางสังคมศาสตร์ เพราะเน้นการยอมรับหรือความเห็นพ้องจากฝ่ายชาวบ้าน ในการวิจัยชนิดนี้สิ่งที่นักวิจัยต้องคำนึงถึงคือ การประเมินความสัมพันธ์ระหว่างผู้วิจัยกับชาวบ้านอยู่ตลอดเวลา และการทบทวนวัตถุประสงค์ของการวิจัยเป็นครั้งคราว เพื่อให้สอดคล้องกับความคิดเห็นของชาวบ้าน อันจะนำไปสู่การมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง และเกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

๓. ปรัชญาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เชื่อในปรัชญาว่าชาวบ้านเป็นผู้ที่อยู่กับข้อมูลอยู่กับความจริง เป็นผู้ที่รู้ดีเท่ากับนักวิจัยหรืออาจจะรู้มากกว่านักวิจัย การเลือกปฏิบัติใดๆ ก็ตามที่จะนำไปสู่การพัฒนาคุณภาพชีวิตจึงต้องเริ่มจากชาวบ้านด้วยไม่ใช่จากสมมติฐานของผู้วิจัยหรือนักพัฒนาแต่ฝ่ายเดียวและผู้ที่เกี่ยวข้องฝ่ายต่างๆ ทั้งชาวบ้าน นักวิจัยและนักพัฒนาควรมีบทบาทในการร่วมกำหนดปัญหาและเลือกแนวทางในการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงและพัฒนาบทบาทของทั้งสามฝ่ายต่างก็มีความเท่าเทียมกัน การวิจัยลักษณะนี้จึงเป็นการเรียนรู้ผสมผสานระหว่างความรู้เชิงทฤษฎีและระเบียบวิธีวิจัย เป้าหมายและวัตถุประสงค์ของนักพัฒนารวมทั้งความต้องการกับความรอบรู้ของชาวบ้าน

๔. วัตถุประสงค์ของการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม เป็นการส่งเสริมให้คนในชุมชนได้เรียนรู้ได้พัฒนาตนเองในการทำไปสู่การพัฒนาชุมชนและสังคมทุกด้าน ซึ่งสามารถจำแนกวัตถุประสงค์ของการวิจัยได้ ดังนี้

๔.๑ เพื่อปลุกจิตสำนึกให้คนในชุมชนได้ตระหนักในปัญหาของตนเอง และเกิดความตระหนักในบทบาทหน้าที่ความรับผิดชอบของคนมีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาของตนเองและชุมชน

๔.๒ เพื่อดำเนินการวิจัยโดยเน้นการเก็บรวบรวมข้อมูล การวิเคราะห์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ เพื่อช่วยในการตัดสินใจ กำหนดปัญหาและแนวทางในการแก้ปัญหา รวมทั้งดำเนินการแก้ปัญหาด้วยตนเอง โดยอาจร่วมกับองค์กร และหน่วยงานต่างๆ ซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องนั้นๆ

๔.๓ เพื่อร่วมกับชุมชนในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

๔.๔ เพื่อส่งเสริมการรวมกลุ่ม และการทำงานร่วมกันในการแก้ปัญหา และการพัฒนาชุมชน อีกทั้งผลักดันให้กิจกรรมทั้งหมดดำเนินไปได้อย่างต่อเนื่อง

๕. วิธีการวิจัย

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม มีวิธีดำเนินการวิจัย ดังนี้

๕.๑ เน้นการศึกษาชุมชน เป็นการให้ความสำคัญกับข้อมูลและความคิดของชาวบ้าน การเก็บข้อมูลเป็นการสนทนาแลกเปลี่ยนประสบการณ์ และความคิดเห็นร่วมกันเพื่อศึกษาถึงสภาพปัญหาในชุมชนหรือความต้องการของชุมชน ซึ่งเป็นการช่วยกันวิเคราะห์สภาพปัจจุบันในชุมชน นอกจากนี้ต้องคำนึงถึงทรัพยากรในชุมชนที่เอื้อต่อการแก้ปัญหาและการพัฒนา

๕.๒ เน้นการหาแนวทางในการแก้ไขปัญหา โดยประชาชนมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหา ศึกษาทรัพยากรท้องถิ่นที่จะนำไปสู่วิธีการแก้ไขปัญหา

๕.๓ เน้นให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการคัดเลือกโครงการ เพื่อนำไปสู่การนำไปปฏิบัติ ซึ่งอาจจะต้องคำนึงเชิงเศรษฐศาสตร์ในแง่ของความคุ้มค่า ความเหมาะสมกับเงื่อนไขทางวัฒนธรรม ความเชื่อและอื่นๆ ร่วมด้วย

๕.๔ เน้นให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการดำเนินงานแก้ไขปัญหาทุกขั้นตอน และสามารถดำเนินการได้เองหลังจากสิ้นสุดการวิจัยหรือเมื่อนักวิจัยออกจากพื้นที่แล้ว

๖. ระเบียบวิธีวิจัย

ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมเป็นระเบียบวิธีที่ไม่ยึดติดรูปแบบอันเป็นมาตรฐานใดๆ การรวบรวมข้อมูลทำได้ในหลาย ๆ รูปแบบ ซึ่งโดยมากจะใช้วิธีเดียวกันกับวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ แต่การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมีขั้นตอนมากกว่างานวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีการปฏิบัติการและกิจกรรมที่เพิ่มเข้ามา ตลอดจนการติดตามประเมินสถานการณ์และการปรับปรุงแก้ไขเพื่อให้เกิดความเหมาะสม การรวบรวมข้อมูล ตั้งแต่การเข้าสนาม การสร้างความสัมพันธ์ การสังเกต การสัมภาษณ์ และการวิเคราะห์ เน้นการมีส่วนร่วมของฝ่ายประชาชน วิธีการทำได้หลายวิธี เช่น การตะล่อม (probe) การประชุมกลุ่ม การใช้ วัสดุทัศน การประชุมเชิงปฏิบัติการ การสัมภาษณ์ การสำรวจ การให้คำปรึกษา การทำแผนที่ของชุมชน การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก การสนทนากลุ่ม การอภิปราย ส่วนการที่จะได้ข้อมูลที่ต้องการโดยใช้วิธีการใดนั้น ต้องมีความกลมกลืนและขึ้นอยู่กับบริบทของการตกลงร่วมกันระหว่างนักวิจัยกับประชาชนในชุมชน

๗. เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล

๗.๑ การสนทนากลุ่ม (focus group discussion)

การสนทนากลุ่มเป็นวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่นิยมใช้กันมากวิธีหนึ่งในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ พฤติกรรมศาสตร์ และได้นำมาใช้เก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพในการวิจัยครั้งนี้ พันธุ์ทิพย์ รามสูด (๒๕๔๕, หน้า ๔๘-๔๙) ได้สรุปถึงการสนทนากลุ่มว่าเป็นวิธีการหนึ่งในการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพในลักษณะของการพูดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างอิสระและกว้างขวางในกลุ่มคนที่ร่วมวงสนทนา ซึ่งจะเป็นผู้ถูกเลือกโดยนักวิจัยและจะต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ในเนื้อหาสาระของเรื่องที่จะสนทนาอย่างดีพอ กลุ่มหนึ่งๆ ไม่ควรมีคนร่วมวงสนทนา

เกิน ๑๐ คน เป็นอย่างมาก การสนทนากลุ่มจะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความคิดจิตใจ และพฤติกรรมของมนุษย์ในบริบททางสังคม วัฒนธรรมที่เขาอยู่ เกี่ยวกับประเด็นปัญหาที่เราสนใจศึกษา

ในการเก็บข้อมูลวิธีนี้ ผู้วิจัยจะต้องสร้างแนวทางการสนทนาโดยใช้ตัวแปรที่จะศึกษาเป็นแนวทาง โดยจำแนกเป็นหัวข้อ จัดลำดับและผูกเป็นเรื่องราว นำการสนทนาให้เป็นขั้นตอนเป็นลำดับความคิด ส่วนการเลือกผู้เข้าร่วมสนทนาจะพยายามให้ได้บุคคลที่มีภูมิหลัง ความสนใจ ความรู้ในเรื่องที่เราจะสนทนาใกล้เคียงกันและต้องติดต่อนัดหมาย ความยินยอม พร้อมใจ เวลา สถานที่ที่จะสนทนาอย่างเข้าใจดีต่อกัน

สถานที่ควรมีบรรยากาศที่เหมาะสมแก่การสนทนา คือ เงียบสงบไม่ร้อน ไม่เฉอะแฉะ อากาศถ่ายเทดี นั่งสบาย ไม่มีกลิ่น เสียงรบกวน เป็นกลาง เป็นสถานที่ซึ่งสะดวกแก่การนัดหมายไปมาของผู้ร่วมวงสนทนา นักวิจัยที่จะร่วมในการสนทนาจะประกอบด้วย ผู้นำและกำกับสนทนา ผู้จดบันทึก ที่จะทำหน้าที่บันทึกย่อการสนทนาของกลุ่ม และมีผู้ช่วยทั่วไปที่จะทำหน้าที่เป็นฝ่ายจัดการอำนวยความสะดวกแก่กลุ่มสนทนา จัดการเกี่ยวกับงานเทคนิค เช่น การอัดเสียง ถ่ายรูป การควบคุมบุคคลหรือสิ่งรบกวนจากภายนอก เป็นต้น

ผู้วิจัยจะต้องจัดอุปกรณ์ที่จะช่วยในการสนทนากลุ่มให้พร้อม เช่น กระดาษ ดินสอสำหรับจดบันทึกอุปกรณ์บันทึกเสียง เอกสารสิ่งพิมพ์รูปภาพต่างๆ ตลอดจนอุปกรณ์เสริมการสนทนา เช่น เครื่องดื่ม เครื่องขบเคี้ยว ที่จะช่วยให้บรรยากาศสนทนาผ่อนคลายเป็นกันเอง และสิ่งของสมนาคุณผู้เข้าร่วมสนทนา เพื่อตอบแทนการสละเวลาเข้าร่วมสนทนา ซึ่งอาจเป็นสิ่งของเล็กน้อยในอัตราที่ไม่แพงนัก

๗.๒ องค์ประกอบในการจัดสนทนากลุ่ม (components of conducting focus group session)

บุคลากรที่เกี่ยวข้อง (personnel)

๑) ผู้ดำเนินการสนทนา (moderator) ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้ที่พูดและฟังภาษาท้องถิ่นได้ เป็นผู้มีบุคลิกดี สุภาพอ่อนน้อม และมีมนุษยสัมพันธ์ดี บุคลิกภาพเป็นสิ่งสำคัญมากในการสร้างบรรยากาศการสนทนาโดยไม่ถือเป็นเรื่องการงาน ทุกคนในกลุ่มจะมีหน้าตาเบิกบานแจ่มใส เหมือนกับเป็นการสนทนาโดยทั่วๆ ไปและผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องเป็นผู้รู้เบื้องหลังความต้องการและวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยเป็นอย่างดี

๒) ผู้จดบันทึกการสนทนา (note taker) ผู้จดบันทึกการสนทนา จะต้องรู้วิธีว่าทำอย่างไรจึงจะจดบันทึกได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะจะต้องจดบันทึกบรรยากาศที่เกิดขึ้นในระหว่างการสนทนาด้วย เช่น ความเงียบ เสียงหัวเราะ การแสดงสีหน้าของผู้เข้าร่วมสนทนาเพื่อประโยชน์แก่การวิเคราะห์ในภายหลัง นอกจากนี้ผู้จดบันทึกจะต้องพูดและฟังภาษาท้องถิ่นได้

๓) ผู้ช่วย (assistant) ผู้ช่วยจะเป็นผู้ทำหน้าที่ช่วยเหลือทั่วไป ในขั้นเตรียมการจัดสนทนากลุ่ม เช่น ช่วยเตรียมสถานที่ จัดสถานที่ บันทึกเสียง เปลี่ยนเทป เหล่านี้เป็นต้น

๗.๓ แนวทางในการสนทนากลุ่ม (group discussion guide)

แนวทางการสนทนากลุ่ม และการจัดลำดับหัวข้อในการสนทนา ซึ่งประกอบด้วยตัวแปรต่างๆ ที่ครอบคลุมวัตถุประสงค์ในการวิจัยนั้นๆ ควรต้องจัดเตรียมไว้ล่วงหน้า แต่ทั้งนี้จะต้องยืดหยุ่นได้ในทางปฏิบัติ จากบรรยากาศในการสนทนาที่เกิดขึ้น ผู้วิจัยอาจจะได้ประเด็นซึ่งไม่ได้คาดคิดเอาไว้ก่อนจากผู้เข้าร่วมสนทนาเป็นผู้ยกขึ้นมาเอง ซึ่งประเด็นต่างๆ เหล่านั้น ผู้ดำเนินการสนทนาสามารถชักจูงได้ เพราะอาจเป็นข้อค้นพบที่ไม่ได้คาดคิดมาก่อน ซึ่งเป็นประโยชน์และมีคุณค่าอย่างยิ่งต่องานวิจัย

อุปกรณ์สนาม (field instruments)

อุปกรณ์สนามที่ควรเตรียม ในการจัดสนทนากลุ่ม ได้แก่

๑) เครื่องบันทึกเสียง เทปเปล่า ถ่านวิทยุ สำหรับอัดเสียงขณะที่การสนทนากลุ่มกำลังดำเนินอยู่ ทั้งนี้เพื่อนำมาถอดเทปในภายหลัง เพื่อประโยชน์ในการวิเคราะห์สำหรับผู้วิจัย

๒) สมุดบันทึกและดินสอ สำหรับผู้จดบันทึกเพื่อเป็นแนวทางในการถอดเทปให้ง่ายขึ้น และผู้วิจัยจะได้ทราบบรรยากาศของการสนทนากลุ่มจากการจดบันทึกของผู้จดบันทึก

๓) แบบฟอร์มสำหรับคัดเลือกผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม (screening form) แบบฟอร์มสำหรับคัดเลือกผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม เพื่อให้ได้ผู้เข้าร่วมสนทนากลุ่มที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน (homogeneous) อยู่ในกลุ่มเดียวกัน เช่น เพศ กลุ่มอายุ สถานภาพสมรส สถานที่อยู่อาศัย จำนวนและอายุของบุตร เป็นต้น ซึ่งตัวแปรเหล่านี้จะเป็นเกณฑ์สำคัญในการคัดเลือกตามลักษณะงานวิจัย

๔) สิ่งเสริมสร้างบรรยากาศ (refreshment & snack) เช่น เครื่องดื่มของขบเคี้ยว ฯลฯ สิ่งของดังกล่าวจะเป็นสิ่งที่เสริมสร้างบรรยากาศความเป็นกันเอง ระหว่างผู้มีส่วนร่วมในการสนทนาได้รวดเร็วยิ่งขึ้น

๕) ของสมนาคุณแก่ผู้ที่เข้าร่วมสนทนา (remuneration) เพื่อเป็นการตอบแทนผู้เข้าร่วมสนทนาแม้จะเป็นสิ่งที่เล็กน้อย แต่ในทางจิตวิทยาแล้วเป็นสิ่งสำคัญมากสำหรับการแสดงออกซึ่งความมีน้ำใจของผู้วิจัยที่แสดงความขอบคุณต่อผู้ร่วมสนทนาที่ได้สละเวลามาครั้งนี้

๗.๔ สถานที่และระยะเวลา (location and time)

สถานที่จัดการสนทนา ควรจะเป็นบริเวณใกล้เคียงกับสถานที่ที่ทำวิจัยนั้นๆ อาจจะเป็นบ้าน ศาลา วัด ไร่ ไร่ ไร่ ฯลฯ ที่มีอากาศถ่ายเทสะดวก ห่างไกลจากความพลุกพล่าน เพื่อให้ผู้เข้าร่วมสนทนาได้มีสมาธิในเรื่องต่างๆ ที่กำลังสนทนากัน ส่วนระยะเวลา ในการสนทนาโดยทั่วไปไม่ควรจะเกิน ๒ ชั่วโมงต่อ ๑ กลุ่ม

๗.๕ ขั้นตอนในการจัดสนทนากลุ่ม

เลือกบุคคลที่จะให้เข้าร่วมสนทนากลุ่ม ด้วยแบบฟอร์มที่เตรียมไว้ตามขนาดของกลุ่มที่ต้องการ โดยทั่วไปควรจะมีประมาณ ๖-๑๒ คน เพราะหัวข้อบางหัวข้อที่ยาก หรือไม่น่าสนใจ สำหรับผู้สนทนาในกลุ่มจะทำให้ผู้วิจัยไม่สามารถจุดประเด็นที่เร้าให้เกิดการสนทนาได้อย่างมีรสชาติ และปฏิภิกิริยาโต้ตอบกันระหว่างผู้สนทนาเองก็จะแสดงออกไม่เต็มที่ถ้าหากเกิน ๑๒ คนแล้ว ผู้เข้าร่วมสนทนาทุกคนก็จะไม่มีโอกาสแสดงความคิดเห็นของตนเองและเป็นการยากแก่ผู้ดำเนินการสนทนาในการที่จะชักนำให้กลุ่มนั้น หันเหเข้ามาสู่ประเด็นที่ต้องการ

๑) เมื่อได้บุคคลที่เข้าช่วยแล้ว คณะผู้วิจัย (ผู้ดำเนินการสนทนา ผู้จัดบันทึก ผู้ช่วย) จะเป็นผู้เข้าร่วมกลุ่มสนทนาพร้อมกัน ณ สถานที่ที่จัดให้มีการสนทนากลุ่ม

๒) ผู้ดำเนินการสนทนาแนะนำคณะผู้วิจัยอีกครั้ง และบอกจุดมุ่งหมายในการสนทนาด้วย พร้อมทั้งสร้างบรรยากาศแห่งความเป็นกันเอง โดยเชิญให้รับประทานของขบเคี้ยวและเครื่องดื่ม และขอความยินยอมจากผู้ร่วมสนทนา โดยขอบันทึกเสียงการสนทนา ควรชี้แจงให้ทราบจุดมุ่งหมายในการบันทึกเสียงและการจัดบันทึก และเปิดโอกาสให้ซักถามคณะผู้วิจัยก่อนเพื่อสร้างความไว้วางใจ

๓) เริ่มการสนทนา โดยยึดแนวทางการสนทนาที่มีอยู่เป็นหลัก แต่ดูความเหมาะสม สามารถยืดหยุ่นได้แล้วแต่สถานการณ์กลุ่มพาไป อย่างไรก็ตามต้องคำนึงถึงว่าครอบคลุมเนื้อหาที่ต้องการแล้วหรือยัง ผู้ดำเนินการสนทนาควรจะมีประมาณระยะเวลาที่จะใช้ในแต่ละประเด็นเอาไว้ด้วย เพื่อไม่ให้เสียเวลามากไปกับบางหัวข้อ แต่ทั้งนี้ผู้ดำเนินการสนทนาจะต้องไม่ทำให้ผู้เข้าร่วมกลุ่มมีความรู้สึกที่ถูกตัดบท เมื่อแน่ใจว่าได้เนื้อหาตามที่ต้องการในแนวทางการสนทนาแล้ว จบการสนทนาด้วยการเปิดโอกาสให้ผู้เข้าร่วมสนทนาซักถามข้อข้องใจอีกครั้งเพื่อเป็นการตอบข้อสงสัยในเรื่องที่สนทนามาทั้งหมด

๔) มอบของสมนาคุณเพื่อแสดงความขอบคุณผู้เข้าร่วมสนทนา

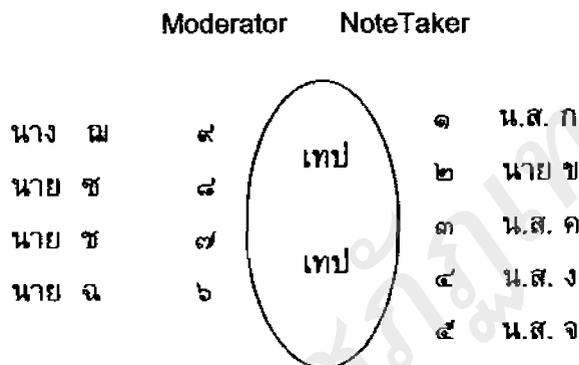
๗.๖ การดำเนินการสนทนา

พันธุทิพย์ รามสูต (๒๕๔๕, หน้า ๔๙-๕๔) ได้กล่าวถึงการดำเนินการสนทนากลุ่ม การตรวจสอบข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ดังนี้ คือ

เมื่อสมาชิกกลุ่มมาครบแล้ว ผู้ทำการสนทนา จะเริ่มสร้างบรรยากาศด้วยการต้อนรับ แนะนำตัวเอง และคณะฯ ชี้แจงวัตถุประสงค์ของการสนทนา ชี้แจงวิธีการสนทนา ขออนุญาตใช้เครื่องบันทึกเสียง ขออนุญาตจัดบันทึก รวมทั้งถามคำถามอุ่นเครื่อง เพื่อนำเข้าสู่การสนทนา แล้วจึงนำเข้าสู่คำถามที่เตรียมไว้ในแนวคำถาม ขณะที่ผู้ทำการสนทนาและผู้ร่วมสนทนากำลังสนทนากันนั้น เจ้าหน้าที่จัดบันทึกก็จะทำการบันทึกยกยอการสนทนาและบันทึกเสียงการสนทนาตลอดการสนทนา จนสิ้นสุดแล้วผู้นำสนทนาอาจซักถามความรู้สึกของผู้ร่วมสนทนา

เกี่ยวกับเรื่องที่สนทนา วิธีการ บรรยากาศ ตลอดจนข้อคิดเห็นข้อเสนอแนะอื่นๆ ซึ่งข้อมูลเหล่านี้จะใช้ประกอบการเขียนรายงานสรุปของผู้วิจัยด้วย

นักวิจัยที่ทำหน้าที่จัดบันทึกการสนทนา จะต้องเขียนแผนผังการนั่งของผู้เข้าร่วมวงสนทนา พร้อมกับเขียนหมายเลขและชื่อกำกับตำแหน่งไว้ เพื่อประโยชน์ ๒ ประการ คือ ผู้นำการสนทนาจะได้รู้จักชื่อผู้ร่วมสนทนา และการตั้งคำถามจะได้ตรงกับตัวบุคคลเจ้าของชื่อ นอกจากนั้นผู้ทำหน้าที่จัด จะบันทึกคำพูดตรงกับบุคคลที่พูด เช่น

ลักษณะการบันทึก จะเป็นดังนี้

Moderator: การทำมาหากินตอนนี้เป็นอย่างไร

๑. แยกะ ไม่มีงานทำกันเลย
๒. ข้าวก็ราคาตก
๓. ปีนี้ก็แล้งเหลือเกิน จะได้ทำนาหรือปลาก็ไม่รู้
๔. ไม่มีนาทำกันแล้ว ถ้าแก้ยึดไปหมดแล้ว

การสนทนาดังกล่าวนี้ จะได้ข้อมูลที่มีความแม่นยำและเชื่อถือได้แค่ไหน ขึ้นอยู่กับทักษะและความสามารถของผู้นำการสนทนา รวมทั้งบุคลิกภาพของเขา ความสามารถในการสื่อสาร เช่น มีความคล่องในการพูดและฟังภาษาท้องถิ่น ความสามารถที่จะกระตุ้นให้คนไม่พูดแสดงความคิดเห็นออกมา และสามารถจะคุมคนที่พูดมากให้พูดน้อยลง นอกจากนี้ลักษณะความเป็นเอกพันธ์ของกลุ่มที่สนทนา การเลือกผู้ร่วมสนทนาที่มีความเข้าใจ ความรู้ รวมทั้งประสบการณ์และความสนใจในเรื่องสนทนา ก็มีผลต่อความแม่นยำและความเชื่อถือได้ของข้อมูลด้วย

การควบคุมความลำเอียงของข้อมูลจะทำโดยการที่ผู้นำสนทนาควรจะเป็นคนละคนกับผู้วิจัยหลัก (principle investigator) เพื่อไม่ให้มีอคติในการเลือกคำถาม และเลือกผู้ตอบที่จะทำให้ได้ข้อมูลสนับสนุนสมมติฐานที่ตั้งไว้ บุคคลที่จะประเมินและวิเคราะห์ข้อมูลควรเป็นคนที่เป็กลางและร่วมในวงสนทนาด้วยตลอด การตรวจสอบ ประมวลผล และวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

๘. การตรวจสอบและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ

ในการวิจัยเชิงคุณภาพนั้น การเก็บข้อมูล ประมวลผลข้อมูลและ การวิเคราะห์จะกระทำไปพร้อมๆ กัน หรือในเวลาใกล้เคียงกัน โดยไม่รอให้ขั้นตอนหนึ่งเสร็จก่อน แล้วจึงทำอีกขั้นตอนหนึ่ง แต่จะทำควบคู่กันไปหรือสลับกันไป ซึ่งมีวิธีการดังนี้

๘.๑ การตรวจสอบข้อมูล เนื่องจากข้อมูลจากการวิจัยเชิงคุณภาพมักจะถูกสงสัยในประเด็นของความแม่นยำ (validity) และความเชื่อถือได้ของข้อมูล ดังนั้น จึงมีการตรวจสอบข้อมูลโดยวิธีการตรวจสอบแบบสามเส้า (triangulations) เกี่ยวกับสิ่งต่อไปนี้ ข้อมูล (data triangulation) ผู้วิจัย (investigator triangulation) ทฤษฎี (theory triangulation) วิธีการ (methodology triangulation) การตรวจสอบแบบสามเส้านี้ เป็นการใช้เทคนิคของการเปรียบเทียบ คือ การเปรียบเทียบภายใน และเปรียบเทียบภายนอก ด้วยวิธีการต่อไปนี้

๘.๑.๑ การตรวจสอบสามเส้าด้านข้อมูล เพื่อดูความถูกต้องของข้อมูลจากแหล่งที่ได้ข้อมูลมา ทั้งแหล่งเวลา สถานที่และบุคคล ว่าถ้าต่างเวลาดังสถานที่ และต่างบุคคลที่ให้ข้อมูล ข้อมูลจะแตกต่างกันไปหรือไม่

๘.๑.๒ การตรวจสอบสามเส้าด้านผู้วิจัย เป็นการตรวจว่าระหว่างผู้วิจัยแต่ละคนหรือผู้ทำการเก็บข้อมูลแต่ละคนจะมีความแตกต่างในข้อมูลที่ได้มาอย่างไร

๘.๑.๓ การตรวจสอบสามเส้าด้านทฤษฎี ในการตีความข้อมูลถ้าผู้วิจัยเปลี่ยนแนวคิดทฤษฎีที่ใช้เป็นกรอบจะทำให้ข้อสรุปจากเหตุการณ์มีความแตกต่างกันอย่างไร

๘.๑.๔ การตรวจสอบสามเส้าด้านวิธีการรวบรวมข้อมูล ถ้าใช้วิธีการสนทนากลุ่มหรือสังเกตการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง จะแตกต่างจากการใช้หลายๆ วิธีร่วมกันหรือไม่

๘.๒ การวิเคราะห์ข้อมูล

ในการวิจัยเชิงคุณภาพนี้ ใช้วิธีการสร้างข้อสรุปจากการศึกษารูปแบบหรือข้อมูลจำนวนหนึ่งเป็นหลัก ไม่ใช่สถิติ แต่จะอาศัยทฤษฎีเป็นกรอบในการสรุป ผู้วิจัยจึงต้องมีความรอบรู้ ในแนวคิดทฤษฎีอย่างกว้างขวาง เพื่อจะนำมาใช้ได้เป็นแนวทางที่จะตีความข้อมูลได้หลายๆ แบบในการวิเคราะห์แบบสร้างข้อสรุปมี ๓ วิธี คือ

๘.๒.๑ การวิเคราะห์แบบอุปนัย (analytic induction) คือ วิธีตีความสร้างข้อสรุปข้อมูลจากปรากฏการณ์รูปธรรมที่มองเห็น เช่น พิธีกรรมการทำมาหากิน ความเป็นอยู่ในสังคม ซึ่งการสร้างข้อมูลในขั้นต้นจะเป็นสมมติฐานชั่วคราว เมื่อได้รับการตรวจสอบยืนยันในขั้นต่อไป ก็ถือเป็นข้อสรุปซึ่งมีลักษณะนามธรรม ดังนั้นจึงเห็นว่า การสร้างข้อสรุปนี้นักวิจัยจะทำอยู่เกือบทุกขั้นตอนที่ได้รับสัมผัสกับปรากฏการณ์

๘.๒.๒ การวิเคราะห์โดยจำแนกชนิดข้อมูล (typological analysis) คือ การจำแนกข้อมูลเป็นชนิดตามขั้นตอนของเหตุการณ์ที่เกิดต่อเนื่องกันไป ซึ่งอาจทำแบบที่ใช้ทฤษฎีและไม่ใช้ทฤษฎีก็ได้

๘.๒.๓ การจำแนกโดยใช้ทฤษฎีแยกปรากฏการณ์ออกเป็นการทำกิจกรรม ความรับผิดชอบ การมีส่วนร่วมและสภาพสังคม ดังอธิบายไว้แล้ว ในการวิเคราะห์ผู้วิจัยต้องพยายามตอบคำถามว่า สิ่งทีวิเคราะห์นั้นมีรูปแบบอย่างไร เกิดขึ้นอย่างไร กับใคร ทำไม มีผลกระทบอย่างไร เกิดจากสาเหตุอะไร เช่น สาเหตุเดียว สาเหตุซับซ้อน สาเหตุสะสมพอกพูน รุนแรง เป็นต้น

๘.๒.๔ การจำแนกโดยไม่ใช้ทฤษฎี คือ จำแนกตามความเหมาะสมของ ข้อมูล อาจใช้สามัญสำนึก หรือประสบการณ์ของผู้วิจัยก็ได้ เช่น แบ่งชนิดของเหตุการณ์ ระยะเวลาที่เหตุการณ์เกิด บุคคลที่เกี่ยวข้อง สภาพแวดล้อม ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่างๆ ที่กล่าวเหล่านี้ แล้วพิจารณาว่าปรากฏการณ์นั้นเกิดขึ้นสม่าเสมออย่างไร

๘.๒.๕ การวิเคราะห์โดยเปรียบเทียบข้อมูล (constant comparison) โดยการนำข้อมูลมาเปรียบเทียบเป็นปรากฏการณ์ โดยทำเป็นตารางหาความสัมพันธ์โดยแยกแยะ แต่ละปรากฏการณ์ออกเป็นส่วนๆ ๖ ส่วนตามที่กล่าวไว้ แล้วพิจารณาว่าเหตุการณ์ต่างๆ นั้น มีอะไรที่สัมพันธ์หรือซ้ำ หรือเกี่ยวข้องกันในแต่ละข้อ ดังตาราง ๑

ตาราง ๑ การวิเคราะห์ข้อมูลโดยการเปรียบเทียบหาความสัมพันธ์

ชนิดของ ข้อมูล	(อะไร)	(อะไรและ อย่างไร)	(ทำไม)	(ใคร)	(อย่างไร)	(ที่ไหน)
ประเภทของ เหตุการณ์	พฤติกรรม การกระทำ	กิจกรรม	ความหมาย	การมี ส่วนร่วม	ความ สัมพันธ์	สภาพ สังคม

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยและพัฒนาการใช้พุทธวิธีสอนวิชาพระพุทธศาสนาของ พระภิกษุสามเณรวัดพระพุทธบาท ราชวรมหาวิหาร อำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ร่วมกันของบุคคลในองค์กร ในหน่วยงาน ในชุมชน มีขั้นตอนการวิจัย ๓ ระยะ มีการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ ใช้การสนทนากลุ่ม (focus group discussion) พุศุดคุยแลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างอิสระและกว้างขวาง จึงเหมาะสมกับการวิจัยและพัฒนาการสอนของพระภิกษุสามเณรในครั้งนี้ เพราะทุกฝ่ายต้องมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น และร่วมตัดสินใจ